

Корж-Усенко Л. В.

РОЗВИТОК УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Навчально-методичний посібник

Суми, 2023

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний педагогічний університет
імені А. С. Макаренка

Корж-Усенко Л. В.

РОЗВИТОК УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

навчально-методичний посібник для здобувачів другого
(магістерського) рівня вищої освіти
спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки

Суми
СумДПУ імені А. С. Макаренка
2023

УДК 378.091(477)(091)(075.8.057.85)
К66

Рекомендовано рішенням вченої ради
Сумського державного педагогічного університету
імені А. С. Макаренка (протокол № 13 від 22 червня 2021 року)

Рецензенти:

Бурчак Станіслав Олександрович - доктор педагогічних наук, доцент, декан факультету технологічної і професійної освіти, Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка.

Лебідь Андрій Євгенович - доктор філос. наук, професор, професор кафедри психології, політології та соціокультурних технологій Сумського державного університету.

Корж-Усенко Л. В.

К66 Історія розвитку університетської освіти в Україні : навчально-методичний посібник для для здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки / Л. В. Корж-Усенко. – Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2023. – 128 с.

У навчально-методичному посібнику подано історію розвитку університетської освіти на території України від започаткування перших закладів підвищеного типу до сучасності. Акцент зроблено на особливостях організації освітнього процесу, трансформації мети, завдань, змісту, форм, методів та засобів навчання, розкритті сутності академічної культури викладача і можливостей самореалізації студентської молоді в освітньому та позаосвітньому процесах. Представлено динаміку розвитку університетів на території України, висвітлено вплив держави, громадськості та приватних осіб на функціонування університетських осередків.

Посібник адресований магістрантам спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки та спрямований на поглиблення історико-педагогічної обізнаності здобувачів вищої освіти.

УДК 378.091(477)(091)(075.8.057.85)
© Корж-Усенко Л. В., 2023
© СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2023

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ 1. СТАНОВЛЕННЯ ОСЕРЕДКІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ	6
1.1. Витоки вищої освіти. Острозька і Києво- Могилянська академії.....	6
1.2. Університетські проекти кінця XVIII – початку XX ст. і створення на території України класичних університетів.....	12
Запитання та завдання для самоконтролю	18
Список джерел та літератури	19
РОЗДІЛ 2. РОЗВИТОК УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ В КІНЦІ XIX - НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ	20
2.1. Ідеї щодо розвитку університетської освіти в кінці XIX – на початку XX століття	20
2.2. Особливості організації освітнього процесу в університетах України в кінці XIX – на початку XX століття	40
Запитання та завдання для самоконтролю	56
Список джерел та літератури	56
РОЗДІЛ 3. РОЗВИТОК УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ОСВІТИ В ЧАСИ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ 1917– 1920 РОКІВ	58
3.1. Створення нових університетських осередків в Україні.....	58
3.2. Організація освітнього процесу в університетах України в означений період	71
Запитання та завдання для самоконтролю	86
Список джерел та літератури	86

РОЗДІЛ 4. РОЗВИТОК ВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ	88
4.1. Розширення мережі закладів вищої освіти та організація освітнього процесу	88
4.2. Український Вільний Університет провідний осередок національної вищої освіти за кордоном...	95
Запитання та завдання для самоконтролю	102
Список джерел та літератури	103
РОЗДІЛ 5. РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ВИЩОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ	104
5.1. Історія Глухівського вчительського інституту	104
5.2. Становлення та розвиток Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка .	115
Запитання та завдання для самоконтролю	115
Список джерел та літератури	116
ПІСЛЯМОВА	117
ТЕМИ ДЛЯ РЕФЕРАТІВ І ПРЕЗЕНТАЦІЙ	119
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	121

ПЕРЕДМОВА

Історія розвитку університетської освіти в Україні сприяє усвідомленню причинно-наслідкових зв'язків та закономірностей генези вищої школи, з'ясуванню сутності педагогічних ідей, концепцій, провідних тенденцій розвитку вищої школи та особливостей організації освітнього процесу в історичному вимірі, що є вельми важливим для підготовки здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти зі спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки.

Пріоритетом вищої освіти на сучасному етапі є формування нової людини з розвиненим інноваційно-критичним мисленням, здатної на основі поєднання національних і загальнолюдських цінностей до творчої самореалізації в умовах академічної громади та суспільства в цілому. У низці державних документів, спрямованих на збагачення прогресивних освітніх традицій, підкреслено значення української національної ідеї як провідної у вихованні молодого покоління з високим рівнем громадянської свідомості, почуттям особистої і національної гідності. Відповідно у представленому курсі приділено значну увагу особистісно зорієнтованому виміру, здатності вищої освіти відповідати потребам та інтересам викладачів та здобувачів вищої освіти, удосконаленню освітнього процесу відповідно до актуальних суспільних викликів.

Мета курсу – засвоєння магістрантами знань з історії розвитку вищої освіти, актуалізація позитивного історичного досвіду в сучасних умовах реформування національної вищої школи.

Завдання курсу:

- забезпечення усвідомлення причинно-наслідкових зв'язків у процесі становлення та розвитку вищої освіти;
- формування здатності до виокремлення суперечностей і закономірностей освітніх процесів;
- з'ясування сутності наукових ідей, концепцій, провідних тенденцій розвитку вищої школи в історичному вимірі;
- розвиток здатності до розроблення наукової проблематики в галузі історії вищої школи;
- усвідомлення особливостей регіонального компоненту розвитку вищої освіти.

РОЗДІЛ 1

СТАНОВЛЕННЯ ОСЕРЕДКІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

1.1. Витоки вищої освіти. Острозька та Києво-Могилянська академії.

Історичні витоки шкіл підвищеного рівня на території сучасної України, зорієнтованих на грецькі (а пізніше – візантійські) зразки вченості, почали зароджуватися ще до нашої ери. Праобразами закладів вищої освіти стали елітні осередки Давньої Греції та Риму (Академія, Лікей, Атенеум), а також Візантії (Аудиторіум і Пандидактеріон). Ці заклади мали філософсько-енциклопедичний характер освіти з акцентом на «вільні мистецтва». Зародження перших зародків освіти на території сучасної України пов'язане з поширенням античної цивілізації у грецьких містах-полісах Північного Причорномор'я (V–IV ст. до н. е.). Високоосвіченістю вирізнялись інтелектуали, які здобували знання у приватних освітніх осередках знаних філософів і риторів. Про залученість до надбань грецької освіти, науки і цивілізації свідчить скіфське походження філософа Анахархиса, одного зі славетних «семи мудреців» античності, та блискучого оратора Демосфена.

Після християнізації Київської Русі домінування греко-візантійського «культурного коду» мало виняткове значення для утвердження держави у спільноті цивілізованих європейських народів. Саме в орбіті духовного впливу Візантії як найосвіченішої країни світу Русь долучилася до засвоєння відповідних культурних стандартів і визнання високого державного статусу освіти. Очевидно, на організацію «двірцевих» шкіл вплинула модель Пандидактеріону – вищої школи в Константинополі, в якій здобули освіту просвітителі Кирило і Мефодій. Спочатку викладачами і наставниками для здібної молоді в Київській Русі виступали греки (а також болгари), а вже згодом – русичі.

Після занепаду Константинополя як столиці християнського світу естафету з часом перехопили західноєвропейські університети, що ввібрали й розвинули освітні традиції попередників. Підготовка високоосвічених кадрів державних службовців і вищого духовенства здійснювалася на основі опанування «семи вільних мистецтв», співу, давніх і сучасних мов, низки філософсько-богословських дисциплін у

світських і духовних школах «вищого типу» або на основі самоосвіти. «Академія» Ярослава Мудрого зі скрипторіумом та знаною бібліотекою на базі Софіївського собору стала для принців із Західної Європи. Завдяки стрімкому піднесенню Київ у середньовічних джерелах називали «перлиною світу», «другим Константинополем», «новим Єрусалимом», столицею однієї з найбільших на той час держав Європи.

Якщо тривалий час юнацтво поглиблювало освіту переважно у Константинополі й на Афоні, переважно студіюючи медицину, богословські науки і мистецтво, то з XIV століття центром тяжіння для інтелектуалів стала Італія – першоджерело римської античності, «колиска» університетів і генератор ренесансних ідей. До плеяди гуманістів належать вихідці з України – талановитий учений, ректор Болонського університету Юрій Дрогобич-Котермак і поет Павло Русин, причетні до видань перших кирилических книг. Блискучий оратор, полеміст, історик Станіслав Оріховський-Роксолан, переконував юнаків у необхідності досягти високоосвіченості. Визнаючи патріотизм вищою чеснотою, С. Оріховський називав себе сином «українського народу Польської держави».

Вельми значною була репрезентація студентів із України у відомому осередку вільнодумства – Падуанському університеті в Італії: тільки в XVII столітті – близько 2500 осіб, серед яких були майбутні ректор Києво-Могилянської академії Іоасаф Кроковський та гетьман Іван Мазепа. Вихованцем Сорбони був київський митрополит, фундатор Києво-Могилянської колегії Петро Могила, а ректори Києво-Могилянської академії – Феофан Прокопович та Інокентій Гізель навчалися у Римі та Кембриджі. Тисячі представників української молоді здобули освіту в Ягеллонському університеті Кракова – столиці Речі Посполитої, в якому працювало багато професорів з України. Українці здобували знання у різних куточках Європи – у Франції, Чехії, Австрії, Угорщині, Нідерландах, Швеції, Швейцарії, Іспанії, Англії. Причому, якщо в італійських осередках процвітали гуманітарні та юридичні науки, астрономія, медицина, то з розвитком природознавства у XVII ст. популярності набули німецькі університети.

Суттєвим стимулом у прагненні до вищої освіти було те, що вихованці університетів Європи вирізнялися особистою свободою та привілейованим соціальним статусом: звільнялися від податків і

фізичних покарань, мали гарантований заробіток тощо. Саме представники прогресивної молоді виступали провідниками гуманістичних цінностей західноєвропейського суспільства, що передбачали визнання права людини на земне щастя, ідеї емансипації особистості, суспільно-корисної праці, демократизм, служіння батьківщині тощо. Завдяки «культу свободи» Україна долучилася до «універсального фонду Європи», ставши його популяризатором у слов'янському світі. Відкритість освітнього простору до засвоєння цінного досвіду, поширення в Україні єзуїтських і протестантських гуманістичних колегіумів стимулювали пошук українськими інтелектуалами власної моделі вищої школи.

На основі синтезу концепції «тримовного ліцею» гуманіста Еразма Роттердамського, досвіду польських шляхетських шкіл, італійських академій із вітчизняною традицією було започатковано освітньо-науковий комплекс в Острозі (1576–1636 рр.), що включав у себе освітній заклад, гурток учених, типографію, бібліотеку, церкву, шпиталь. Патроном осередку син Великого гетьмана Литовського, магнат і меценат Костянтин-Василь Острозький. Значний матеріальний внесок «на академію і шпиталь» здійснила Єлизавета-Гальшка Острозька - племінниця князя. Як засвідчив князь К. Радзівіл, К.-В. Острозький будує академію «з майже королівським розмахом». Натомість лідер єзуїтського духовенства Петро Скарга був переконаний «не було ще на світі, і не буде ніколи жодного університету й академії, у яких би викладання велося іншою мовою, крім грецької та латини, а зі слов'янської мови вченим ще ніхто не був».

Новаторський характер «Острозького Атенею» полягав у зверненні до спадщини Київської Русі та сакралізації рідної мови в її старослов'янському варіанті, як рівної класичним, для консолідації зусиль не тільки українців, але й усієї православної спільноти. В основу змісту освіти Острозької академії було покладено традиційне для середньовічної Європи вивчення семи вільних наук (граматики, риторики, діалектики, арифметики, геометрії, астрономії, музики), а також вищих наук, що викладалися не постійно (філософії, богослів'я, медицини). Слов'яно-греко-латинська Острозька колегія-академія реалізувала підготовку православних інтелектуалів та стала для єзуїтів небезпечним осередком «схизми». Особливістю Академії було поєднання її православного підґрунтя з толерантністю та ідейним розмаїттям, вивченням класичних давніх мов, гебрайської

(староєврейської) та польської (як державної). Найбільш здібні вихованці могли підготуватися до майбутньої викладацької діяльності, поглиблюючи освіту в італійських осередках в якості стипендіатів князя.

Переконаливим свідченням плідної наукової праці острозьких інтелектуалів стала підготовка навчальної літератури, особливо – переклад і видання слов'янською мовою «Острозької Біблії». Першим ректором колегії був письменник-полеміст Г. Смотрицький, викладачами – видатні українські та зарубіжні вчені (Д. Наливайко, Х. Філарет, В. Суразький, Я. Лятос, К. Лукаріс, К. Острозький). Острозький осередок мав мала значний вплив на розвиток педагогічної думки та організацію шкільництва в Україні: за її зразком створені братські школи. Визначними вихованцями Острогу були: відомі вчені і письменники М. Смотрицький, Є. Плетенецький, гетьман П. Сагайдачний, інші церковні й культурні діячі. Проте, незважаючи на високий рівень підготовки вихованців та наукової роботи, наполегливі намагання фундатора надати закладу офіційний статус академії не увінчалися успіхом через протидію польських клерикальних кіл. Про авторитет Острозького осередку у православному світі свідчить те, що на прохання олександрійських патріархів у 1602 році було відкрито філію закладу у Греції. Прикметно, що князь К.-В. Острозький і ректор закладу К. Лукаріс (майбутній константинопольський патріарх) були енергійними поборниками православ'я та прихильниками міжконфесійного діалогу католиків і православних.

З метою відродження величі Київської Русі місію відновлення на українських землях власної духовної митрополії вдалося в 1620 році реалізувати вихованцю Острозької академії, гетьману Петру Сагайдачному. Митрополитом Київським, Галицьким і всія Русі було проголошено Іова Борецького – вихованця Острозької академії, ректора Львівської та Київської братських шкіл. Вихованці острозького закладу стали меценатами рідної освіти та культури, засновниками та викладачами братських шкіл, зорієнтованими на острозькі стандарти. Зародками православних університетів із рідною мовою викладання й демократичним складом вихованців були братські школи (Львів, Луцьк, Вільно), високий рівень викладання яких підтверджено привілеями православних патріархів (право ставропігії) та польського короля.

З активізацією єзуїтів вихованці острозького осередку та братських шкіл сконцентрували зусилля в історичній столиці України. Саме в колиці «руської античності» в атмосфері відродження київських святинь за підтримки меценатів (Гальшки Гулевичівни, київських митрополитів, українських гетьманів) постала славнозвісна Києво-Могилянська академія, в основу якої Петром Могилою було покладено католицький взірець Сорбони, адаптований до цінностей і актуальних потреб українського суспільства. Для утвердження генетичної спадкоємності автентичних освітніх традицій у літописі «Історія русів» зазначалося, що гетьман П. Сагайдачний разом із митрополитом Петром Могилою відродили стародавню Київську академію, закладену після запровадження християнства на Русі, що в умовах іноземного поневолення діяла в печерах. Академія дбайливо оберігала власні традиційні права та привілеї, надані польським королем за Гадяцькою угодою 1658 році та ратифіковані сеймом Речі Посполитої, що прирівнювало статус закладу до Краківського Ягеллонського університету і передбачало академічну автономію, всестановий характер освіти, наявність власного суду, виборність викладачів і ректора, діяльність академічних конгрегацій тощо. Тому для іноземних мандрівників Київська академія була «справжнім православним університетом з гарною репутацією», в якій закладалося сприятливе підґрунтя для інтеграції до європейського культурного простору.

Попри нетривалість дії Гадяцької угоди 1658 року, цей документ (разом із грамотами єрусалимського патріарха і короля М. Вишневецького) дав підстави представникам київського осередку, апелюючи до «давніх прав», здобути за сприяння гетьмана І. Мазепи юридичного підтвердження Петром І привілейованого статусу закладу (1694 р.). Суттєвою перешкодою розвитку вищої школи стала нестабільність суспільно-політичного становища в Україні: зусилля гетьманів М. Виговського, М. Дорошенка, П. Сагайдачного, П. Тетері, М. Ханенка, спрямовані на відкриття православних університетів у XVII столітті не дістали підтримки польських владних кіл. Водночас зазнала фіаско ініціатива гетьмана І. Мазепи щодо заснування університету в Батурині та перетворення на університет Київської академії.

Характеризуючи зміст освіти, необхідно підкреслити, що навчання в Академії мало переважно загальноосвітній характер. Курс

поділявся на 8 класів: підготовчий клас, молодший клас, граматику, синтаксему та вищі – поетику, риторику, філософію й богослов'я. З часом традиційні тривіум і квадривіум, що викладався свого часу і в Острозі, у Києво-Могилянській Академії доповнено класами історії й географії, домашньої та сільської економіки, поглибленим викладанням класичних і нових мов, математики, «вищих наук», етики, психології, медицини, природознавства, поєднаних з естетичною складовою підготовки (музика, спів, малювання, театр).

В академічному середовищі засвоювались антична спадщина, праці отців церкви, сучасних учених, гуманістів і реформаторів, спрямовані на пізнання природи й суспільства, педагогічні ідеї вчених-гуманістів, представників європейського просвітництва. З часом орієнтована на античні зразки й середньовічне богослов'я схоластична система навчання поступилося сучасній лейбніцево-вольфгангівській. Розвитку самостійності мислення сприяли реалізація індивідуального та диференційованого підходів, використання елементів драматизації, ігрових, діалогових, проблемних технологій. Серед чеснот, культивованих в академічному середовищі, цінувались оригінальність думки, почуття та власної гідності. Для розвитку творчих здібностей передбачалися вправи з «національної інтерпретації» класичних зразків. Авторське опрацювання І. Лобисевичем і І. Котляревським шедеврів Вергілія стало імпульсом у становленні нової літературної української мови. Чільними репрезентантами культури українського бароко були композитори Д. Бортнянський і А. Ведель, філософ Г. Сковорода, архітектор І. Григорович-Барський, мандрівник В. Григорович-Барський.

Як національна святиня Української козацької держави, Києво-Могилянська академія («Київський Парнас», «наша Сорбонна», «Руський Париж») виконувала місію формування інтелектуальної еліти, збереження релігійно-національної ідентичності, творення відкритого культурно-інтелектуального простору. Традицією для представників елітних козацьких родин (Орлики, Полетики, Хмельницькі, Самойловичі, Скоропадські) і кращих вихованців, які прагнули стати викладачами, було поглиблення набутих знань за кордоном. Ознаками високої європейської освіченості були шляхетність, ерудованість, досконале знання іноземних мов, бібліофілія, доброчинність і меценатство. Наявність власної держави та церкви (київської метрополії), демократичні традиції

(магдебурзьке право, виборність посадових осіб і викладачів), патернаціоналіська політика українських гетьманів сприяли розквіту освіти. Проте в кінці XVIII століття під тиском російської влади в Академії було заборонено українську мову, скасовано право академічної автономії та самоврядування, запроваджено цензуру, що призвело до закриття закладу, а згодом – до створення на його базі духовної академії.

У фундаментальному виданні «Історія університету в Європі» Київську академію представлено в якості справжнього університету, подібного до єзуїтських вищих шкіл, що підтримували богословські й філософські факультети. Інноваційну могилянську модель православного університету було реалізовано у філіях і колоніях київської метрополії: Вінниці, Гощі, Яссах, Москві, Валахії, Сербії, православних колегіумах України. Водночас типовим єзуїтським університетом докласичного типу був Львівський університет (1661 р.), закритий після скасування ордену єзуїтів (1773 р.), на базі якого в 1784 році австрійським імператором Йосифом було відкрито класичний університет.

Оригінальний вищий навчальний заклад – Канцелярський курінь при Генеральній військовій канцелярії в гетьманських столицях Батурині та Глухові здійснював підготовку військових канцеляристів – держаних службовців гетьманської адміністрації (дипломатів, економістів, військових, юристів), переважно – вихованців Києво-Могилянської Академії. Основу навчальної програми становили юриспруденція, фінансово-економічні науки, військова теорія, хоровий спів, гра на музичних інструментах, фізичне виховання. Заклад, де формувалася національна еліта, розвивалася політична культура й національно-державницька ідеологія функціонував до скасування гетьманства.

1.2. Університетські проекти другої половини XVIII – початку XX ст. і створення класичних університетів

Свідченням усвідомленої потреби до перетворень у галузі вищої освіти стала активізація руху української громадськості у другій половині XVIII – на початку XIX століття за створення світських університетів нового типу. Особливої уваги заслуговує розроблений на замовлення гетьмана К. Розумовського проект Українського («Малоросійського») університету 1760 року в Батурині, що

ґрунтувався на новітніх німецьких зразках (передусім, Галле, Геттінгена). Як зазначалося в передмові до проекту, необхідність заснування університету мотивувалася «схильністю малоросійського народу до навчання й науки», нестачею української професури, наявністю в Україні давніх освітніх традицій, досвідом навчання українських юнаків в європейських вищих школах, віддаленістю від іноземних освітніх центрів та бажанням молоді навчатися на батьківщині. Тому, за задумом фундатора, щодо кількості студентів порівняно із «Санкт-Петербурзьким і Московським університетом значний авантаж передбачається». Батуринський університет призначався для формування національної еліти, щоб «гарантувати поповнення ... Докторів, Магістрів і Професорів із числа малоросійських людей», за особистого патронату гетьмана, незалежності від імперської казни, забезпеченні з місцевих прибутків. Цей проект став своєрідним ідеалом українського університету європейського рівня епохи Просвітництва з точки зору місії, структури та змісту освіти, корпоративного характеру управління,

У «Проханні малоросійського шляхетства і старшин, разом із гетьманом, про відновлення різних старовинних прав Малоросії», поданому в 1764 році Катерині II, було розкрито необхідність відкриття двох університетів: одного – у Києві (з чотирьох факультетів), а другого – в Батурині (із трьома факультетами, крім теології). Лейтмотивом звернень глухівського, ніжинського, батуринського, київського, переяславського, стародубського, чернігівського, сумського шляхетства, порушених перед «Комісією зі складання нового Уложення» у 1767 році, є вимога відкриття в Україні сучасних університетів або ж навчальних закладів військового типу. Єдиною поступкою, зробленою російським урядом на прохання охтирського шляхетства, було осучаснення змісту освіти в Харківському колегіумі.

На початку XIX століття у Російській імперії зразковою визнавалася французька (наполеонівська) модель вищої освіти: пріоритет надавався ліцеем (у межах України – це Кременецький, Ніжинський, Рішельєвський), які урівнювались у правах з університетами й мали низку привілеїв, надаючи елітну освіту вихідцям з аристократичних родин. Юного шляхтича вчили бути справжнім європейцем, тому протягом десятирічного курсу навчання пріоритет надавався засвоєнню світських манер, іноземних

мов та юридичних наук. Владні польські та російські кола прагнули монополізувати «інтелектуальний Олімп» для «панування над душами українців», протидіючи реорганізації Києво-Могилянської академії «на модерний університет» або створенню нових сучасних освітніх осередків.

Активізація генерування ідеї університетотворення в Україні пов'язана з середовищем Новгород-Сіверського гуртка, що складався з вихованців Києво-Могилянської академії (С. Дідович, М. Значко-Яворський, О. Лобисевич, Г. Полетика, А. Рачинський, В. Шишацький) та європейських університетів (Я. Долинський, М. Дунін-Борковський, І. Кулябка, Д. Понирка, Петро, Іван та Яків Скоропадські, І. Скоропа, Г. Соболевський, Ф. і М. Туманські, В. Ханенко). Розглядаючи європейські перспективи розвитку України, гуртківці виступали за відновлення автономного устрою Лівобережної України та прав українського шляхетства. У проекті Новгород-Сіверського університету, розробленому директором місцевої гімназії І. Халанським на початку XIX століття, було розкрито переваги університетського осередку на лоні природи, у провінційному місті, позбавленому «спокус цивілізації», що, як зазначав професор І. Тимковський, узгоджувалося зі світовою тенденцією до провінціалізації вищої освіти. Прохання відкрити університет у Чернігові висловлено повітовими зборами дворянства Роменського повіту та з'їздом повітових маршалків (1801 р.) на підставі указу Катерини II та з обіцянкою дворянства взяти на себе витрати. Наскрісною ідеєю для більшості проектів, висунутих місцевими елітами, є підкреслення схильності українців до засвоєння наукових знань, готовність утримувати університет громадським коштом. У зверненнях шляхетства Гетьманщини та Слобідської України роль університету в житті людини й суспільства в дусі епох Просвітництва. Стійкий інтерес до заснування вищих шкіл нового типу відрізняв представників козацько-старшинського середовища від російського дворянства.

Проте започатковані ініціативи були приреченими на поразку з огляду на небезпеку зростання в імперському просторі волелюбних настроїв. Характерним для багатьох генераторів ідеї університетотворення (В. Капніста, В. Каразіна, Г. Полетики, І. Скоропадського), учасників просвітницьких та автономіських осередків, є поєднання обстоювання «прав та вольностей» України із

правом кожної людини на саморозвиток. Так, «Попівська академія», що діяла у другій половині XVIII – на початку XIX століття поблизу Сум під керівництвом О. Паліцина, за визначенням М. Сумцова, почасти виконувала роль вищого навчального закладу в нашому краї. Її члени (В. Каразін, В. Капніст, В. Ярославський, М. Ушинський – рідний дядько видатного педагога К. Ушинського) спонукали населення до розвитку освіти, збираючи кошти на створення університету. Важливим для місцевих інтелектуалів був авторитет Григорія Сковороди, під «чубом та українською свитою» якого, за словами його учня В. Каразіна, мали справжню мандрівну академію. Із середовищем, близьким до мислителя, сучасні історики пов'язують появу ідеї заснування університету (у Сумах та Харкові).

Завдяки ініціативі видатного просвітителя Слобожанщини В. Каразіна, перевагу було надано саме Харкову як лояльному до російської влади місту. Під приводом обіцянки імператора про відновлення «місцевих прав та привілеїв» В. Каразіну та його однодумцям довелося спонукати слобідсько-українське шляхетство до пожертв на цю потребу близько півмільйона рублів. Просвітитель розкрив перспективи перетворення Харкова на слобожанські Афіни та розробив проект статуту університету, що відповідав інтересам місцевого дворянства, передбачаючи мінімальний урядовий контроль, елітарний характер закладу, реалізацію професійно-орієнтованої програми, обов'язкову військову підготовку, необхідну для кар'єри. Утримання переважно громадським коштом мало забезпечити певну незалежність та адаптацію до місцевих потреб. Якщо каразінський проект орієнтувався на французьку модель університету (як комплекс професійних вищих шкіл), то німецька протестантська модель передбачала університетське самоврядування під контролем держави. Харківський університет став першим і єдиним у Російській імперії, створеним за ініціативою «знизу» та на основі приватних пожертвувань, але відповідно до урядового проекту.

Для посилення русифікації «Південно-Західного краю» після скасування Кременецького ліцею та Віленського університету через активну участь студентів та викладачів у антиросійському польському повстанні 1830–1831 років було створено Київський університет (1834 р.). Усвідомлюючи необхідність появи університетського осередку на півдні України, попечитель Одеського навчального округу М. Пирогов неодноразово звертався з

відповідним клопотанням до уряду. Хоча представники громадськості лобіювали в якості університетського міста Миколаїв, але царем було обрано Одесу, вбачаючи в новому університеті форпост для протидії Загребській академії в Австрії, що активно залучала слов'янську молодь. Зрештою, у 1865 році на базі Рішельєвського ліцею було відкрито Новоросійський університет в Одесі – третій на території підросійської України.

З інкорпорацією українських земель до складу Австрійської та Російської імперій провідне призначення університетів полягало у зміцненні імперських засад. Харківський, Київський, Новоросійський університети були відкриті самодержавством передусім як заклади з підготовки державних чиновників та оплоти русифікації. Попри офіційну орієнтацію на знанневоцентричну (академічну) модель німецького університету в її австрійському варіанті, суттєвим був вплив уніфікованої та централізованої французької моделі, що передбачало звуження наукової складової та посилення виховної функції для зміцнення імперських цінностей.

Початок ХХ століття позначився актуалізацією цінностей національної, соціальної та гендерної емансипації, значними досягненнями в розвитку науки й техніки, зростання промислового виробництва і військової техніки; урбанізація, соціальна диференціація, активізація міжнародної співпраці, загострення конкуренції між великими державами. Визначальним у суспільному поступі «модерністичної доби» стало зародження інститутів громадянського суспільства, утвердження національної ідентичності, інтенсифікація кристалізації українства з етнічної маси, яка зазнала русифікації й полонізації, в модерну політичну націю. Велике значення мало становлення комплексу людинознавчих наук, зокрема, педагогіки та психології, поява нових теорій навчання й виховання, розвиток реформаторської педагогіки, фізичної культури і спорту тощо. Якщо україномовна (особливо початкова) школа в Австро-Угорській імперії демонструвала позитивну динаміку, то в умовах російського імперського простору потенційні студенти були відчужені від освіти, рідної за мовою, змістом і духом. Проте загроза масової полонізації українців Східної Галичини була зумовлена не тільки домінуванням польської еліти у владних структурах краю та перевагою польської інтелігенції, але й перспективами, що відкривала польська культура з розгалуженою мережею середніх і вищих шкіл.

Під час російської революції 1905–1907 років український рух переорієнтувався на вимоги реорганізації імперії за національним принципом, що позначилося на розробленні підходів до розвитку вищої школи та виховання молоді.

Модернізаційний період розвитку вищої школи на території України (1905–1920 рр.) засвідчив спроби реалізації ідей нової вільної вищої школи та українського університету, прагнення наблизитися до європейських стандартів (передусім до гумбольдтівської та ньюменівської моделей) щодо запровадження реальної академічної автономії, забезпечення свободи викладання, навчання, наукової творчості, розвитку критичного мислення, розширення можливостей самореалізації особистості студента й викладача на основі налагодження творчої співпраці, поглиблення моральної відповідальності, національної та громадянської свідомості учасників освітнього процесу, що передбачало розбудову мережі недержавних вищих навчальних закладів нового типу, в яких було започатковано багаторівневу підготовку вихованців на основі забезпечення фундаментальної університетської освіти (I ступінь) та здійснення професійної підготовки завдяки засвоєнню циклу спеціальних дисциплін (II ступінь). Відкриття народних університетів і демократизація студентського контингенту суттєво сприяли закладенню підґрунтя для переходу від елітарного до масового університету, повною мірою реалізованого вже в наступний історичний період. У процесі виокремлення періодів та етапів розвитку вищої школи нами враховано періодизацію національної педагогічної думки в Україні, обґрунтовану академіком О. Сухомлинською, яка підкреслює увиразнення української національної ідеї в освітньому просторі періоду 1905–1920 років.

У процесі дослідження було виокремлено комплекс чинників, що впливали на розвиток вищої школи на території України, а саме: історичні (глибокі академічні традиції і відкритість українського освітнього простору до засвоєння зарубіжного досвіду, прагнення української молоді до здобуття вищої освіти); суспільно-політичні (політика держави; зміна державного правління; утвердження гуманістичних цінностей; демократизація суспільного життя, становлення інститутів громадянського суспільства; діяльність громадських організацій та політичних партій; емансипація жінки); ментальні (зростання громадянської і національної самосвідомості

населення), економічні (формування ринкових відносин; модернізація економіки; активізація торгівлі; індустріалізація; урбанізація; науково-технічний прогрес; зростання потреби у кваліфікованих фахівцях різних галузей народного господарства), соціокультурні (поглиблення соціальної диференціації; активізація приватної ініціативи і громадсько-педагогічного руху; практика доброчинності та меценатства; прагнення інтелігенції до розвитку національної культури; жорстка цензура, заборона української мови і школи в Російській імперії); освітні (оновлення цінностей, виховних ідеалів, мети і завдань освіти; трансформація місії і функцій університету; концептуальна зрілість моделей вищої школи; чергування реформ і контрреформ; ідеї реформаторської педагогіки і вільної вищої школи, стан нормативно-правової бази); наукові (структуризація науки; утвердження нових методологічних підходів; інституалізація педагогіки; інтеграція до світового наукового простору).

Отже, періодизація становлення та розвитку вищої освіти на території України передбачає такі періоди: докласичний (XVI – кінець XVIII ст.), ознаменований діяльністю братських шкіл, Острозької та Києво-Могилянської академій, що ґрунтувалися на синтезі вітчизняної традиції з європейською гуманістичною парадигмою; класичний (кінець XVIII – кінець XIX ст.), позначений орієнтацією вищої школи на німецький університет у поєднанні з елементами французької моделі; модернізаційний (1905–1920 рр.), спрямований на втілення ідеї вільної вищої школи та концепції українського університету; радянський (1921–1990 рр.) характеризувався уніфікацією, регламентацією, централізацією системи вищої освіти; сучасний постмодерний (з 90-х рр. XX ст.) ґрунтується на реалізації інноваційної освітньої парадигми розвитку.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Розкрийте процес зародження шкіл підвищеного типу в Північному Причорномор'ї та в Київській Русі.
2. Висвітліть організацію освітнього процесу в Острозькій Академії.
3. Покажіть організацію освітнього процесу в Києво-Могилянській Академії та її історичне значення.
5. Розкрийте проект створення Батуринського університету гетьмана К. Розумовського.

6. Висвітліть створення класичних університетів на українських землях кінці XVIII – на початку XIX століття.

Список джерел та літератури

- Алексюк, А. М. (1998). *Педагогіка вищої освіти України: Історія. Теорія*. Київ: Либідь.
- Андреев, А. Ю. (2009). *Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы*. Москва: Знак.
- Андреев, А. Ю., Посохов, С. И. (Сост.). (2011). *Университетская идея в Российской империи XVIII – начала XX веков: антология*. Москва.
- Корж-Усенко, Л. В. (2018). *Концептуальні та організаційно-педагогічні засади розвитку освітнього процесу у вищій школі України (1905–1920 рр.)*. Суми: Видавництво СумДПУ імені А. С. Макаренка.
- Любар, О. О., Стельмахович, М. Г., Федоренко, Д. Т. (1998). *Історія української педагогіки*. Київ.
- Мещанінов, О. П. (2005). *Сучасні моделі розвитку університетської освіти в Україні: монографія*. Миколаїв, Київ.
- Сбруєва, А. А. (Ред.). (2003–2006). *Хрестоматія з історії педагогіки (Ч. I–II)*. Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка.
- Скржинська, М. (2013). Освіта в процесі формування античних держав на території України (VI–IV ст. до н. е.). *Україна в Центральній Східній Європі* (Вип. 12–13, сс. 15–31). Київ: Інститут історії України.
- Стоян, Т. А. (1999). *Університетська освіта в Україні в другій половині XIX ст.* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01). Київ.
- Сухомлинська, О. В. (Ред.). (2005). *Українська педагогіка в персоналіях (Кн. 1–2): навчальний посібник для студентів ВНЗ*. Київ: Либідь.
- Хижняк, З., Маньківський, В. (2008). *Історія Києво-Могилянської академії*. Київ: Києво-Могилянська академія.
- Яковенко, Н. (2011). Київські професори за лаштунками Гадяцької угоди (про спробу перетворення Могилянської колегії на університет). *Київська академія*, 9, 5–24.
- Ясь, О. В. (2010). Новгород-Сіверський гурток. У В. А. Смолій (Ред.), *Енциклопедія історії України (Т. 7: Мі-О)*. Київ.

РОЗДІЛ 2

РОЗВИТОК УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ОСВІТИ В КІНЦІ ХІХ - НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

2.1. Ідеї розвитку університетської освіти в кінці ХІХ – на початку ХХ століття

До найважливіших чинників поступу вищої школи належав стан розвитку теоретичних ідей, обґрунтованість освітніх реформ, концептуальна зрілість певних моделей та проектів. Упродовж багатьох сторіч філософська та педагогічна думка в Україні наснажувалася європейськими першоджерелами. Винятковою увагою користувалася спадщина Я. Коменського, Дж. Локка, Е. Канта, В. Гумбольдта, Е. Фіхте, Ф. Шеллінга. На відміну від епохи Середньовіччя, для якої єдиним джерелом знань був Бог, починаючи з Нового часу, людина почала сприйматися як суб'єкт наукового пізнання, рушійна сила розвитку суспільства. З часом увиразнилася тенденція до орієнтації вищої освіти на німецьку модель, передусім, на класичні університети Берліна, Галле, Кенігсберга, концептуальне підґрунтя якої було представлено в класичній німецькій філософії. Серед запрошених, за сприяння Й. Гете, до створеного на початку ХІХ століття Харківського університету викладачів була ціла плеяда талановитих німецьких учених: філософи, представники романтичної та соціологічної шкіл І. Шад (учень І. Фіхте) і Л. Якоб (учень Е. Канта), філолог К. Роммель, рекомендований Х. Г. Гейне та ін. Молоді науковці розглядали «слобжанські Афіни» як експериментальний майданчик для реалізації творчих задумів, тому, керуючись ідеями неогуманізму, порушували актуальні проблеми суспільства, підкреслювали значення освіти в розвитку цивілізації, привертали увагу до вивчення національної самобутності. Однак невдовзі більшість іноземних професорів, звинувачених у «неблагонадійності», захопленні «чистою наукою» та «кантіанською філософією», змушені були залишити Харків.

Варто відзначити істотний вплив провідних світових університетських моделей на теорію і практику вищої школи в умовах Російської та Австрійської імперій. Так, місія класичного німецького університету полягала у формуванні національної ідентичності дослідника-патріота на засадах етичного раціоналізму, увиразнення культурогенеруючої та наукової функцій, реалізації академічних

свобод і автономії академічної громади, гарантованих державою. На переконання В. фон Гумбольдта, університет мав стати втіленням духу нації, що продукує не стільки загальнокультурні, скільки національні духовні цінності, і таким, що формує не просто інтелектуала, а громадянина. Враховуючи особливості традиційної англійської моделі, неklasичний університет Дж. Ньюмена, насичений романтично-ліберальними ідеями, призначався для плекання талантів, морального й інтелектуального самовдосконалення джентельмена-інтелектуала в академічній атмосфері духовної спорідненості тих, хто навчає, і тих, хто навчається.

Призначення французького університету полягало у здійсненні ідеологічної соціалізації молоді для обслуговування державних потреб, а ідеалом освіченості бачився висококваліфікований управлінець, тоді як наукова діяльність була прерогативою вчених із складу Академії наук. Водночас поступово в європейському освітньому просторі набувають популярності ідеї «вільної вищої школи», «відкритого», народного університету (Е. Дюркгейм, П. Наторп, Дж. Рескін, А. Тойнбі, М. Шелер), спрямовані на масовізацію освіти, виконання громадянської функції, забезпечення духовного національного єднання, що влили новий струмінь у рефлексію ідеї університетотворення.

Істотний вплив на формування концептуальних засад університетотворення мала дискусія прибічників теорії формальної та матеріальної освіти. Якщо «формалісти» обстоювали розвивальний характер навчання завдяки опануванню класичних мов і математики для розвитку пам'яті, мислення, уяви, здібностей, то прихильники матеріальної освіти й утилітаризму, які посилили позиції з часи капіталізму, керувалися критерієм практичної доцільності знань, умінь і навичок, сучасних методів наукового пізнання. З часом статусу провідної наукової методології в європейському інтелектуальному просторі набув позитивізм, що сприяло утвердженню віри в силу наукового знання і технічного прогресу, спонукало до поглиблення спеціалізації освіти.

У досліджуваний період зміцніло усвідомлення різних зацікавлених сторін у необхідності перегляду парадигми вищої освіти. Якщо бачення мети університету з боку офіційних кіл полягало в культивуванні проімперських настроїв на основі посилення утилітарного бюрократичного призначення – орієнтації на підготовку

відданих кваліфікованих державних службовців, то представники інтелігенції вимагали активної участі репрезентантів вищої школи у вирішенні назрілих суспільних проблем і поліпшенні долі народу. Необхідно виокремити основні групи інтелектуалів, що позиціонували різні підходи до розвитку вищої школи. Консерватори, переважно прихильники «псевдоенциклопедизму» - ревні захисники офіційного курсу російського уряду (В. Пуришкевич, обер-прокурор Св. Синоду К. Победоносцев). Прибічниками ідеї необмеженої влади монарха, культу імперії Романових, що ґрунтувалася на імперській системі цінностей («православ'я – самодержавство – народність»), були професори А. Вязигін, С. Голубев, С. Левашов, Ю. Кулаковський, Д. Піхно, І. Сікорський, Т. Флоринський, які застерігали від «наслідків освітнього анархізму».

Затятими опонентами консерваторів були радикали, апологети ідеї академічної свободи (В. Вернадський, М. Костомаров, П. Лесгафт, М. Ковалевський, Л. Петражицький, М. Чехов), які виступали за ліквідацію системи університетської освіти, подолання «примусового характеру навчання» та переобтяження програм, деформалізацію освітнього процесу, перехід до інституту вільнослухачів, розроблення автодидактичної моделі вищої школи, втілення ідеї «післяуніверситетської освіти». Представники академічної еліти наполягали на необхідності переходу від відтворення «фіктивних знань» до генерування суспільно значущих ідей, від репродуктивних до продуктивних методів навчання. Нищівна критика «школярства», консерватизму, архаїзму та обскурантизму в системі вищої освіти знайшли відображення на сторінках резонансного видання «Віхи» (1909 р.).

Більшою поміркованістю характеризувалися педагоги й освітні діячі ліберального спрямування (Д. Багалій, П. Капніст, Д. Каченовський, П. Каптерев, М. Кареев, М. Пирогов, М. Сумцов, К. Ушинський), які обґрунтовували доцільність зміни знаннєвого підходу на особистісно орієнтований, зменшення важелів тиску держави, розширення вирішального впливу академічних громад на організацію освітнього процесу, витіснення механічного «заучування» навчального матеріалу дослідженням актуальних наукових проблем, пов'язаних з інтересами та професійними потребами студентів. Незважаючи на численні обмеження, представники прогресивної професури прагнули культивувати в академічному середовищі

духовну свободу людини з широким світоглядом і творчим мисленням. Приміром, професор М. Сумцов наголошував на доцільності налагодження творчої, товариської взаємодії учасників освітнього процесу, вбачаючи призначення викладача в розвитку вмінь та навичок інтелектуальної праці студентів, сприяння формуванню в молодого покоління цілісної «наукової картини світу», культивування наукової сумлінності, служіння рідному краю, ідеалам любові та свободи. Феномен вільної вищої школи, кредо якої було: «Університет для студентів, а не студенти для університету!», ліквідував монополію держави в цій сфері, нездатної адекватно реагувати на виклики часу та суспільні потреби. Мета вільної вищої школи полягала у сприянні розвитку багатогранної особистості інтелігента, провідника суспільного прогресу. Поява нової недержавної моделі вищої освіти свідчила про перемогу тенденції до автономії над авторитарністю в еволюції вищої школи, спрямованої на саморозвиток і звільнення від гіперопіки держави.

Водночас необхідно зауважити умовність поділу на зазначені угруповання, адже багато репрезентантів вищої школи під впливом життєвих обставин могли корегувати й навіть змінювати власні погляди. Так, професори М. Мечніков, О. Потебня, М. Овсянико-Куликовський, які змолоду були активними членами українських студентських громад, у зрілому віці тяжіли до ліберального табору з вираженими «українофільськими тенденціями». Натомість Д. Багалій і М. Сумцов із часом проявили себе як яскраві представники національно свідомої інтелігенції.

У процесі аналізу інтелектуальною спільнотою перспектив розвитку вищої школи до найрезонансніших належала проблема можливостей використання української мови. Відомий мовознавець О. Потебня, запровадивши до наукового обігу термін «денаціоналізація» та інтепретуючи мову як єдино властивий кожній людині та нації спосіб мислення і світосприйття, висловив протест проти денаціоналізації українців. Як згадувала освітня діячка Христина Алчевська у спогадах «Продумане й пережите»: у натхненних лекціях «про історичне минуле нашої батьківщини, про наші пісні, про народну поезію» професор-мовознавець Олександр Потебня «закликав нас до її вивчення, до любові до неї; ми захоплено слухали його впродовж годин, і я певна, що кожен із нас присягався в душі в ці хвилини присвятити цій батьківщині всі

свої сили, віддати їй усе своє життя». Таким чином, прогресивні педагоги надихали слухачів до реалізації високої суспільної місії – служіння рідному народові.

Право українців на освіту рідною мовою визнавали й деякі представники ліберальної інтелігенції. Так, декан юридичного факультету Харківського університету, член Державної Думи, професор М. Гредескул констатував, що найближчі родичі великоросів – малороси (українці) й білоруси зазнали більшої «русифікації», ніж усі інші національності в імперії, оскільки буквар українською або білоруською мовою був неможливим, євангеліє в перекладі на ці мови переслідувалося як «крайня пропаганда», а національний рух в Україні позиціонувався як вигаданий, штучний, дуже небезпечний для загальноросійської культури.

Зрештою, на межі XIX–XX століть виокремилася група національно-свідомої української інтелігенції, для якої альтернативою казенним вищим школам бачився народний університет, заснований на принципах народності та культуровідповідності, узгодження освіти з реаліями й інтересами рідного народу, що розкрито в працях Т. Лубенця, Олени Пчілки (О. Косач), М. Рудинського, С. Сірополка, Г. Хоткевича.

Активну участь у розробленні та впровадженні ідеї народної вищої школи взяли громадські діячі, викладачі Галичини й Буковини (А. Волошин, М. Галущинський, О. і Ф. Колесси, М. Кордуба, І. Кокорудз, І. Крип'якевич, А. Крушельницький, О. Маковей, В. Охримович, С. Рудницький, С. Смаль-Стоцький, С. Томашівський, М. Чайківський). З часом визріла ідея вільного українського університету, істотний внесок в опрацювання та популяризацію якої здійснили педагоги, викладачі, громадські діячі: В. Барвінський, С. Буда, М. Возняк, В. Гнатюк, Б. Грінченко, М. Грушевський, Д. Донцов, М. Зобків, Є. Коновалець, М. Крушельницька, М. Міхновський, М. Павлик, С. Петлюра, І. Свенціцький, В. Старосольський, К. Студинський, С. Томашівський, І. Франко, Л. Цегельський, В. Щербаківський, В. Щурат. Варто відзначити зусилля вчених світового рівня – фізика І. Пулюя – професора, декана й ректора німецької Вищої політехнічної школи та хіміка І. Горбачевського – професора і ректора Карлового університету, спрямовані на обґрунтування та лобіювання ідеї українського університетотворення як «запоруки національної величі українців» перед владними колами Австро-Угорської імперії.

Чільне місце в розробленні та поширенні ідеї українського університету належить Науковому товариству імені Т. Шевченка у Львові, членами якого були поважні вчені з різних країн світу. З кінця XIX століття у громадській думці було актуалізовано тему боротьби за український університет, яке обстоювали політичні сили під проводом І. Франка, М. Грушевського і М. Міхновського: Українська радикальна партія наполягала на запровадженні української мови в освітніх закладах усіх рівнів, а Українська народно-демократична партія вимагала заснувати українсько-руський університет. Цілеспрямовану боротьбу за національний «храм освіти» розпочала академічна молодь на вічах студентів-українців вищих шкіл Австрії. З часом важливим засобом лобювання ідеї українського університету була дипломатична й парламентська діяльність у Відні – столиці Австро-Угорщини.

Вагомістю українознавчого доробку вирізнялися харківські професори Д. Багалій, В. Барвінський, В. Данилевич, В. Мова-Лиманський, Д. Овсянико-Куликовський, Є. Редін, В. Савва, М. Сумцов, М. Халанський. До когорти київських учених, які піднесли рівень українознавчих досліджень належать В. Антонович, М. Дашкевич, М. Довнар-Запольський, А. Лобода, І. Луцицький, Г. Павлуцький. Розробка українознавчої проблематики в Новоросійському університеті здійснювалася зусиллями О. Грушевського, О. Маркевича, А. Синявського, Е. фон Штерна та ін. Консолідації зусиль творчої молоді й учених-одномудців сприяла діяльність Українського наукового товариства (Львів, Київ), Харківського історико-філологічного товариства, товариств «Громада», «Просвіта». Важливим засобом активізації зусиль національної інтелігенції в галузі українознавства стало проведення конкурсів на кращі наукові праці або художні твори з наданням премій громадськими організаціями та приватними особами.

Переконливістю вирізнялася позиція українського представництва в Галицькому крайовому сеймі та Віденському парламенті: митрополита А. Шептицького, О. Барвінського, Л. Бачинського, М. Василька, С. Вітика, С. Дністрянського, О. Колесси, К. Левицького, Є. Окуневського, Є. Озаркевича, Т. Окуневського, Я. Остапчука, Д. Танякевича, В. Стефаника, К. Трильовського, які наполегливо обстоювали право українців на власну національну школу. Особливо слід підкреслити внесок відомих політиків

національно-демократичного напрямку – К. Левицького, М. Лозинського, Є. Олесницького, Ю. Романчука в розроблення та втілення стратегії українського університетотворення. Більшість діячів солідаризувалися в тому, що оскільки в Австро-Угорщині діяв польський університет у Кракові, доцільним видавалося перетворення Львівського університету на український або створення окремої вищої школи для українців у Львові – столиці давньоруського князівства. З метою досягнення українсько-польського паритету в Галичині в 1888 році представники інтелігенції Наддніпрянської України – професор В. Антонович, О. Кониський, П. Житецький розробили проект поділу Львівського університету на українську й польську частини з відкриттям при них медичного факультету.

Водночас в умовах Російської імперії Х. Алчевська, В. Антонович, Д. Багалій, Д. Дорошенко, С. Єфремов, П. Зайцев, А. Лобода, В. Перетц, М. Сумцов пов'язували надії на задоволення національно-культурних потреб українського населення передусім із відкриттям українознавчих кафедр у чинних університетах та впровадженням викладання рідною мовою. Професор М. Сумцов називав рідне слово скарбницею національного духу, священною реліквією та оберегом власного народу, уподібнюючи до Матері Божої у київському Софіївському соборі, яка, не зважаючи на руйнації церкви зайдами-завойовниками, залишилася непохитною; такою ж «несокрушимою стіною», на думку вченого, є «і мова українська на протязі її довгого життя, од Ярослава Мудрого і до наших часів, і ніякі заходи з її руйнування не мали доброго наслідку. Безліч людей стоїть перед цією теж віковічною святістю, і жде, таємно жде від неї добра і правди на ґрунті великих старих національних заповітів...».

Варто констатувати наявність суперечностей між різними поколіннями педагогів, представників національної інтелігенції на межі XIX–XX століть: між українофілами, зорієнтованими на традицію, які послуговувались аматорським підходом до вивчення старожитностей, етнографії, фольклору, та молодого покоління інтелектуалів, зорієнтованою на високі академічні стандарти, модернізацію суспільства й державницькі перспективи України. Ці ментальні зрушення чітко сформулювала Леся Українка в листі до М. Драгоманова: «Ми відкинули назву «українофіли», а зветься просто українці..., бо для нас, «молодих українців», починається нова епоха національної самосвідомості». Тому І. Франко влучно назвав нову

генерацію національно свідомої інтелігенції з творчим мисленням і активною життєвою позицією «Молодою Україною». До захисту права рідного народу на вільну вищу школу долучилися представники мистецької еліти – корифеї української музики й театру М. Лисенко і М. Кропивницький, зірки світової оперної сцени – С. Крушельницька і О. Мишуга.

Представники поміркованих сил, які підтримував І. Франко, виступали за «еволюційно-поступальний шлях» українського університетотворення в руслі правового поля – на основі перемовин і компромісів з офіційними особами, членами парламенту та місцевої влади. Натомість радикали (як М. Лозинський, Л. Цегельський) вбачали ефективність революційної боротьби за високі ідеали (з обструкціями, сецесіями та збройним протистоянням). Водночас прибічників різних позицій споріднювало усвідомлення необхідності надання всенародної підтримки ідеї українського університету, активізації просвітницької роботи, організації народних віч, налагодженню співпраці з мешканцями «підросійської України» і представниками інших народів, пригнічених у реалізації права на національну вищу школу, підготовці науково-педагогічних кадрів і поглибленню наукових досліджень у галузі українознавства, інформуванню співвітчизників та світової громадськості в засобах масової інформації.

Незважаючи на різноманітність підходів, боротьба за український університет стала чинником концентрації потенціалу національної інтелігенції з обох берегів Дніпра та соборизації української нації. Українські діячі солідаризувалися в думці, що нація без університету – це вершник без голови, що стрімко мчить у прірву. Центрами опрацювання ідеї вільного українського університету стали «Наукове товариство імені Т. Шевченка», «Просвіта», «Товариство українських наукових викладів імені Петра Могили» у Львові. Зусиллями Наукового товариства імені Т. Шевченка проведено кілька анкетувань щодо необхідності відкриття приватного Українського університету, адже з п'яти університетів на території України жоден не був українським: підросійській Україні здійснювалася посиленна русифікація, в Галичині – полонізація, а на Буковині – германізація.

Провідна роль у генеруванні ідеї українського університетотворення належить голові Наукового товариства імені Т. Шевченка професору М. Грушевському, який у статті «Добиваймося

свого університету!» заявив, що власна національна вища школа для потреб українсько-руського народу має постати «у Львові, столиці Галицької Руси, в центрі національного, культурного життя...». Розкриваючи у статті «Україно-руські наукові курси» витoki змагань українства за національну вищу школу, авторитетний історик відзначив спроби князя Володимира адаптації на Русі візантійських зразків, наполегливі зусилля гетьманів і старшини, предстаників багатьох поколінь українців. Програму заснування приватного українського інституту з урахуванням передового світового досвіду (особливо США та Франції), викладено у статті М. Грушевського «Чи спроможемося?». На думку М. Грушевського, створенням національної наукової інституції можна зробити сучасному суспільству «дарунок неоціненої культурної і національної вартості». У праці «Справа українсько-руського університету у Львові», він підкреслив, що реалізація ідеї національної вищої школи як всенародної справи потребувала не тільки поодиноких виступів студентів і професорів, але й напруження зусиль широких народних мас. Роздуми про перспективи ідеї українського університету у Галичині в умовах українсько-польського протистояння викладено у розвідці «Невідклична справа».

Проблему організації кафедр українознавства у вищих школах підросійської України обґрунтовано М. Грушевським у статті «Справа українських катедр і наші наукові проблеми». Вчений зазначав, що доки рідна мова не стане «органом викладів університетських чи інших вищих шкіл» і знаряддям наукової роботи, доти суспільність, народність буде відчувати себе у становищі «нижчої», меншовартісної. «Академічна університетська наука на даній мові дає певне свідоцтво культурности, притискає печатку (*sachet*) культурної повноправности даної народности...». Учений стверджував, що «культура мови стає питанням життя і смерті», запорукою існування нації.

Саме М. Грушевський розробив програму модернізації вищої освіти та реалізації української національної ідеї щодо навчання й виховання. Посилаючись на прецеденти існування в Російській імперії німецького університету в Дерпті, польських – у Вільні й Варшаві, на досвід Австрії, де діяли чеський і польський університети, а українці й румуни мали виклади різних курсів рідною мовою, він довів правомірність створення українського університету. Вчений окреслив перелік дисциплін українознавства, що становили ядро майбутнього

українського університету: українська мова, українська література, український фольклор, історія українського народу й української території з найдавніших часів, допоміжні історичні науки (палеографія, дипломатика, сфрагістика тощо), історія української штуки (мистецтва), археологія України, етнологія й антропологія української людності, українське право (кодифіковане та звичаєве), фізична географія української території, економіка й статистика України, медична статистика й географія.

Незважаючи на відмінності в підходах на початку ХХ століття, ідея українського університету стала консолідуючою в середовищі національної інтелігенції, гуртуючи навколо себе вчорашніх опонентів, небайдужих представників різних поглядів і переконань. Значних зусиль до її розробки й популяризації доклав талановитий педагог Б. Грінченко, за що потрапляв під нагляд поліції. Зокрема, у 1898 році Б. Грінченко спільно з М. Міхновським від імені організації «Молода Україна» уклали «Відозву до Українців в справі заснування українського університету», в якій сформульовано низку фундаментальних завдань: за допомогою «національно-демократичної просвіти піднести духовну культуру нації, розвинути національну самосвідомість народу, виховати патріотично налаштовану інтелігенцію, здатну очолити суспільно-політичну активність мас і спрямувати її у русло націотворення». У відозві розкрито доцільність заснування українського університету, адже «без рідних шкіл, без рідної науки, просвіти ми вічно залинемося денационалізованими і темними, розбитими і безсилями. Тільки широка національна поступова просвіта дасть силу народу до боротьби. Школи нас погубили, одні вони можуть нас і врятувати». Згідно з документом, призначення українського університету полягало у формуванні «поступово освіченої та національно переконаної інтелігенції», яка сприятиме зміцненню свідомості, організованості, освіченості рідного народу. Осередками популяризації ідеї українського університету серед молоді були члени родини Русових, М. Лисенко і А. Верзилов.

У 1905–1907 роках рух за українську вищу школу, здатної до навчання й виховання української інтелігенції на власному історико-культурному досвіді, підготовки молодих науковців, які могли б поширювати здобутки україністики, набув всенародного значення. Про доцільність започаткування українознавчих курсів як першого

етапу українізації вищої школи йшлося в заяві київської інтелігенції – учасників Шевченкового вечора (1905 р.), у проекті статуту Всеукраїнської спілки вчителів і діячів народної освіти, розробленого Б. Грінченком, С. Єфремовим, В. Дурдуківським, які неодноразово зверталися з відповідними клопотаннями до Державної думи і до Ради Київського університету Св. Володимира. Серед перших вимогу введення українських дисциплін та викладання українською мовою висунуто 1905 року студентами-українцями Новоросійського університету. У 1906 році професори Київського університету В. Перетц і Г. Павлуцький здійснили подання щодо необхідності відкриття українознавчих кафедр. В. Перетц оприлюднив проект заснування кафедр української мови, літератури, історії, етнографії та звичаєвого права (у «Записках Українського наукового товариства», в періодичних виданнях «Київські відгуки», «Київська старовина») та став автором доповідної записки Російської академії наук до Кабінету Міністрів про скасування заборони української мови. Переймаючись ідеєю відродження української культури, В. Перетц обстоював доцільність створення кафедри української мови і діалектології, здатної «закрити ті прогалини, які утворилися за багато років несправедливої зневаги вчених до української мови, якою говорять до 30 мільйонів народ».

Обгрунтовуючи правомірність використання рідної мови у школах усіх рівнів, Б. Грінченко апелював до авторитету класика педагогічної думки К. Ушинського. Значний суспільний резонанс мала публікація голови київського товариства «Просвіта» і голови редколегії газети «Рада» Б. Грінченка, що започаткувала друк листів із різних країн світу на користь українізації вищої школи. Відома просвітителька Х. Алчевська стверджувала, що український народ, сплачуючи до державного бюджету мільйонні податки, має повне право вимагати від уряду задоволення власних культурно-освітніх потреб у здобутті українознавчих знань, передусім завдяки залученню таких блискучих фахівців, як професори В. Антонович і М. Грушевський. До історії і перспектив українського університетотворення звертався С. Єфремов у низці розвідок: «Минуле і сучасне (про ідею українського університету)», «За український університет», «Україножерна потіха», «Російська преса про український університет» та у монографії «Історія українського письменства». Прагнення українізації вищої школи підтримали у своїх

публікаціях М. Сумцов «Історія та етнографія Малоросії як предмети викладання у Харківському університеті», Олена Пчілка «Українські університетські кафедри», С. Русова «Сучасні шкільні потреби на Україні». Д. Дорошенко «Ще у справі українських кафедр», М. Гехтер «За український університет», М. Залізняк «Російська Україна та її відродження», І. Липа «До студентів-українців», «Про народний університет», І. Личко «До студентів-українців: вимога вільного українського автономного університету», С. Петлюра «Київські професори і домагання українських кафедр», «Громадянство і українські кафедри».

Щодо осмислення національною інтелігенцією мети й функцій вищої школи, доречним є сентенції депутата віденського парламенту Л. Цегельського: «Університет – це мозок народу, осередок його розумового життя. Університет – це кузня, де кується найвища народна свідомість, де досліджується науково народна минувшина, народна духовна творчість і народне положення економічне. Університет – то джерело всієї народної науки, неначе те сонце, від якого напалюються всі прочі вогнища народної освіти, добробуту і незалежності. Університет має формувати не яничара, а національну інтелігенцію». Український парламентарій Ю. Романчук убачав в осередку вищої освіти не тільки свідчення «рівноправності з іншими народами», але й «запоруку національної величі» українців, В. Старосольський позиціонував університет як мірило культури кожного народу, а К. Заклинський підкреслив питоме суспільно-виховне, національно-політичне та культурно-освітнє значення національної вищої школи. На думку В. Мудрого, майбутній університет повинен стати «короною незалежної української школи», «творцем культурних вартостей», «сумлінням народу», «єдиним чинником, який може надати напрям і розвернути нові шляхи для всякого виховання цілого народу». За визначенням В. Гнатюка, рідний університет є ... кроком по дорозі до нашого ідеалу, яким є вільна Україна. Всебічне наукове вивчення українства відкривало обрії в популяризації знань для українців та мало довести право на глибоку історичність українського етносу, рівноцінність іншим націям Європи, позиціонувати Україну як унікальний феномен і чинник глобальних процесів. Про гучний міжнародний резонанс проблеми українського університету свідчать діаметрально протилежні позиції лауреатів Нобелівської премії: норвежського професора Б. Бй'єрнсона та

відомого польського письменника Г. Сенкевича, відображені на сторінках провідних періодичних видань Європи. Окреслюючи перспективи розвитку вільної України, М. Грушевський та І. Франко пов'язували їх з розбудовою національної системи вищої освіти і науки: «Соборна нероздільна Україна від Сяну до Кубані, самостійна держава робочого українського люду, озброєного твердим залізом європейської культури. Постулат Української Академії наук, постулат повного українського університету (з паралельних кафедр Львівського університету), Академія Мистецтв, консерваторія і т. д.».

Представники педагогічної думки (Б. Грінченко, С. Русова, К. Ушинський) наголошували на тому, що духовно-моральна складова особистості викладача має включати гуманність, подвижництво, виваженість, мудрість, справедливість, тактовність, любов до ближнього, самовладання, самосвідомість, самоаналіз, самооцінку тощо. Винятковий вплив на формування життєвих ідеалів молодого покоління мав особистий приклад викладача-наставника, в якому цінувалися професійна компетентність, незаплямована репутація, широта ерудиції, риторичний хист, високі моральні якості, щира відданість освіті й науці, чітка громадянська позиція. Представники національної науково-педагогічної еліти здійснювали виховний вплив на студентську молодь завдяки особистісним якостям, що сприймалися вихованцями як своєрідний еталон для наслідування; професійно-педагогічній компетентності, що була синтезом духовно-морального, громадянського та професійного компонентів; педагогічній рефлексії, що передбачала усвідомлення мотивів, здатність поставити себе на місце іншого, адекватно оцінити результати своєї роботи; взаємовідносинам між педагогом і вихованцем, що ґрунтувалися на демократичних, гуманістичних засадах. Завдяки духовній близькості та ідейній спорідненості студентська молодь трепетно ставилася до улюблених наставників, що сприяло забезпеченню зв'язку поколінь і спадкоємності культуротворчого процесу.

Загалом, якщо в XIX столітті моделі вищих навчальних закладів орієнтувалися переважно на європейські та американські стандарти, то на початку XX століття представники національної інтелігенції зосередилися на розробленні ідеї вільної вищої школи та українського університету.

На початку ХХ століття в умовах Російської імперії характерною була уповільненість розвитку мережі університетів та їхньої організаційної структури, що передбачала фізико-математичний (із природничим і математичним відділеннями), історико-філологічний (з історичним та словесним відділеннями), юридичний і медичний факультети. Пропозиції професорських колегій, громадськості, торгівельно-промислових кіл, окремих зацікавлених осіб про включення до університетської структури факультетів педагогічного, народногосподарського, богословського профілів, відкриття нових кафедр не дістали належної підтримки уряду, що стало імпульсом для розвитку недержавного шкільництва.

На українських землях Галичини й Буковини, що входили до складу Австро-Угорської імперії університетська освіта була представлена Львівським (1661 р.) і Чернівецьким (1875 р.) університетами. Необхідно звернути увагу на значення студентської ініціативи у процесі структурної розбудови університету. Так, на зібранні студентства у Львові 1889 року обрано виконавчий комітет із 15 студентів, до якого ввійшли й відомі українські громадські діячі В. Будзиновський, К. Трильовський, та ухвалено резолюції щодо відкриття нових структурних підрозділів університету (зокрема, медичного факультету), розширення можливостей чинних навчальних закладів для забезпечення конкурентоспроможності випускників. Ураховуючи наполегливість і скоординованість дій студентської молоді та прогресивної громадськості Галичини, австрійським урядом було відкрито медичний факультет у Львівському університеті (1894 р.).

Спроби відкриття Чернівецького університету були пов'язані з національно-культурним відродженням на Галичині й Буковині в 1848 році, проте їх здійснення припало тільки на 1875 рік, принагідно до 100-річного ювілею входження цих земель до складу Австро-Угорщини. У цей час за створення університетських осередків змагалися різні міста й національні громади імперії: чехи в Празі, італійці – в Трієсті, німці в Зальцбурзі, словенці – в Гориці або Люблянці. Проте уряд вирішив віддати перевагу столиці Буковини, керуючись передусім мотивами здійснення культуртрегерської місії утвердження німецької цивілізації на східній периферії імперії та наявністю належної матеріально-технічної бази місцевої богословської семінарії. У структурі Чернівецького університету діяло

три факультети (філософський, теологічний, юридичний), що споріднювало цей заклад із Львівським університетом (у якому, крім того, як зазначалося вище, було створено ще й медичний факультет). Зазначимо, що відповідно до конфесійного складу населення Галичини й Буковини, теологічний факультет у Львові готував священиків греко-католицької церкви, а в Чернівцях – православних.

Порівняльний аналіз засвідчив підпорядкованість структури освітнього процесу у Львівському та Чернівецькому університетах ідеї надання спеціальної освіти на основі ґрунтовної загальноосвітньої підготовки. Упродовж перших трьох років студенти засвоювали програму філософського факультету, що мав загальноосвітній підготовчий характер, а потім переходили на один зі спеціальних факультетів. Так, на межі XIX–XX століть на філософському факультеті Львівського університету існували такі відділення та спеціалізації: філософія, педагогіка та суспільні науки (спеціалізації «філософія» та «педагогіка»); історія, класична археологія та праісторія, історія мистецтва, порівняльне мовознавство, класична та давня філологія, філологія Нового часу: слов'янська, польська, руська (українська); німецька, романська (спеціалізації «історія» та «філологія»); географія, етнографія, математика, астрономія (спеціалізації «математика» та «астрономія»); фізика та хімія (спеціалізації «фізика та хімія»); мінералогія, геологія та палеонтологія; біологічні науки (спеціалізації «загальна біологія», «ботаніка», «зоологія»); гігієна; наука мов і стенографія (спеціалізація «мови» і «стенографія»).

Структура Харківського, Київського, Новоросійського університетів передбачала чотири факультети: історико-філологічний, фізико-математичний, юридичний та медичний. Водночас у складі Львівського університету на початку XX століття діяли юридичний, філософський, теологічний та медичний факультети, а в Чернівецькому – перші три, за винятком медичного. Порівняльний аналіз засвідчує структурну різноманітність зарубіжних університетів та інших вищих навчальних закладів, у яких, як правило, функціонувало значно більше факультетів і відділень (зокрема, в США – 12–14 факультетів), що дозволяло оперативніше реагувати на потреби ринку освітніх послуг. Натомість спроби створити в Російській імперії університети нового типу, адаптовані до місцевих потреб і можливостей, зазнали фіаско. Водночас структура університетів Австро-Угорщини також потребувала суттєвої

модернізації. На початку ХХ століття Російська імперія відставала від провідних країн світу за кількістю вищих навчальних закладів університетського та спеціалізованого типів, проте вирізнялася стрімкою динамікою розвитку недержавного сектору вищої школи.

Високим статусом у Російській та Австро-Угорській імперіях вирізнялися юридичні факультети університетів – з позиції державних пріоритетів, престижності в суспільстві, обсягів студентського контингенту. Стрімке зростання чисельності студентів на історико-філологічних факультетах Російської імперії на початку ХХ століття було пов'язане з прагненням молоді знайти в історичному минулому витоки важливих суспільних явищ і відповіді на актуальні виклики сучасності, сприяючи формуванню власного наукового світогляду. Здобуття освіти в більшості вищих навчальних закладів, за винятком теологічного факультету Львівського університету, Київської Духовної Академії та Львівської ветеринарної академії, мало платний характер.

Отже, вища школа в умовах Російської та Австро-Угорської імперій досліджуваного періоду мала складну розгалужену структуру зі змінними кількісними та якісними параметрами. Починаючи з 1905 року, завдяки активізації зусиль приватної та громадської ініціатив значним динамізмом розвитку, гнучкістю й відкритістю до організаційних новацій вирізнявся недержавний сектор вищої школи, що забезпечував поглиблену спеціалізацію освіти відповідно до потреб і можливостей студентів. Установлено, що в цей час поряд із державою активними суб'єктами структурної розбудови вищих шкіл стали викладачі та студенти, члени просвітницьких і фахових товариств, представники промислових кіл та приватні особи. На початку ХХ століття посилилася конкуренція між традиційною орієнтацією вищої школи на універсальну модель класичного німецького університету та вузько спеціалізованими австрійськими й американськими зразками. Про поступову нейтралізацію суперечностей між різними типами закладів свідчить узгодження тенденцій до університетизації та профілізації вищої освіти внаслідок взаємного засвоєння набутого позитивного досвіду, утвердження гендерної рівності на основі допуску чоловіків до студентського складу суто жіночих навчальних закладів і навпаки.

Важливою проблемою у розбудові вищої школи була боротьба національної інтелігенції і студентства за створення українського

університету для наближення освіти до потреб та інтересів місцевого населення, що набуло гостроти з інкорпорацією українських земель до складу монархій Габсбургів і Романових. Відповідно до політики «національного порозуміння» в Австрійській імперії для підготовки вчителів українських шкіл Галичини в Руському інституті (Studium rutenum) на базі Львівського університету, починаючи 1787 року, було запроваджено викладання українською мовою. Під впливом національного відродження в Європі міністерським циркуляром 1848 року зобов'язано вивчати українську як обов'язкову мову більшості населення Галичини, а польську – як необов'язкову мову національної меншини. В офіційних документах наголошувалося, що університет в Галичині створено спеціально для задоволення культурно-освітніх потреб українців. Після надання Галичині автономії постановою Франца-Йосифа 1871 року замість німецького затверджено утраквістичний (польсько-український) характер Львівського університету, проте через домінування поляків у академічній корпорації панівне становище посіла польська мова.

Водночас у Російській імперії після набуття чинності «Емського указу» і Валуєвського циркуляру на українську мову було накладено табу. Проте окремі викладачі наважувалися на включення елементів українознавства до навчальних курсів: одеські студенти слухали приватні українознавчі курси М. Сигаревича і О. Маркевича, а київська молодь відвідувала цикл приватних лекцій з історії та етнографії України професора В. Антоновича, який, сподіваючись на співпрацю українців з обох берегів Дніпра, здійснив зі студентами мандрівку до Галицької України. Завдяки участі вчених у закордонних форумах інформація про Україну та українців поширювалися в Європі.

У 1905 році Київський університет Св. Володимира доручив професору Д. Антоновичу підготувати записку про скасування заборон української мови. З ініціативи професорів М. Сумцова, Д. Багалія, А. Зайкевича рада Харківського університету виступила проти цензури українських видань з акцентом на забороні Слова Божого і богослужбових книг рідною мовою. Свідченням національної самосвідомості київського студентства є зібрання з ініціативи Д. Дорошенка в 1906 році 1430 підписів під петицією до ради Університету Св. Володимира про заснування чотирьох українських кафедр, апелюючи до успішної практики викладання українознавства в зарубіжних університетах. Проте ректор Д. Цитович дав згоду тільки

на відкриття «приватних» курсів. Подібну заяву до Ради Київських вищих жіночих курсів було подано від імені 500 слухачок та «Гуртка українців-студентів» Київського політехнічного інституту.

Відповідно до звернень студентства, рада Харківського університету порушила в 1906 році перед міністерством клопотання про відкриття в закладі двох українознавчих кафедр із викладанням курсів українською мовою, а також присвоїла звання почесного доктора І. Франку та М. Грушевському (1906 р.), а згодом – першій жінці-вченому історику О. Єфименко (1910 р.). Характерно, що представники різних національностей підтримували прагнення до запровадження дисциплін, що б відповідали задоволенню культурно-національних потреб. Газета «Рада» констатувала наявність 10 тисяч підписів на користь відкриття українського університету.

Унаслідок лібералізації суспільного життя в 1906–1907 роках окремі спроби викладання українською мовою здійснили професори Д. Багалій, М. Сумцов, М. Халанський (Харків), А. Лобода, В. Перетц (Київ), приват-доцент О. Грушевський – брат відомого українського історика, професора Львівського університету М. Грушевського (Одеса). Переповнені аудиторії та пильна увага слухачів засвідчили здатність до використання української мови в освітньому процесі вищої школи. Але такі «небезпечні експерименти» дістали негативну оцінку уряду, тому україномовні лекції було припинено, а їх учасників – покарано; суворі догани отримали викладачі і представники адміністрації: декан історико-філологічного факультету Новоросійського університету професор Е. фон Штерн і ректор Харківського – Д. Багалій.

Першим вищим навчальним закладом, у якому ціною неймовірних зусиль фундатора запроваджувалося навчання українською мовою стала Музично-драматична школа імені М. Лисенка. Україномовний цикл музично-вокальних дисциплін викладав сам М. Лисенко і всесвітньо відомий співак, професор О. Мишуга; професором В. Перетцом та І. Стешенком читалися курси з історії української літератури, з історії українського театру та драми. На Київських вищих жіночих курсах популярністю користувалися курси професорів В. Перетца і А. Лободи з історії української літератури, прочитані в часи революції 1905–1907 років, а професор А. Лобода в 1907–1909 роках викладав зазначений курс в Київському університеті та на Київських вищих жіночих курсах. Курс лекцій з

історії України прочитано у 1906 році професором М. Василенком на Вищих жіночих курсах А. Жекуліної. Спробою популяризації досягнень у галузі українознавства була організація в 1909 році Українським науковим товариством у Києві низки публічних лекцій, які відвідувала студентська молодь. Проте невдовзі лекції було заборонено урядом. Необов'язкові курси з історії України (професора В. Данилевича, Є. Сташевського), з історії українського наріччя (приват-доцента В. Розова) було зафіксовано в оглядах викладання Київського університету у 1910, 1913 і 1916 роках. Проте курси В. Данилевича і М. Василенка з історії України 1912 року було вилучено з навчального плану. Новою тактикою можновладців стало подання українознавчих дисциплін під «специфічним українофобським соусом» (за висловом О. Грушевського). У цей час було здійснено безрезультатні спроби вирішення означеної проблеми у Державній Думі. Попри інтерес молоді до українознавства, російський уряд дозволив розробку такої проблематики суто поза територією України.

У цей час Львів став місцем концентрації найрадикальнішої студентської молоді, які зазнали переслідувань у Російській імперії через участь у протестних рухах. У відповідь на заяву польських професорів 1907 р. про суто польський характер Львівського університету, українські професори І. Бартошевський, М. Грушевський, С. Дністрянський, І. Добрянський, Й. Комарницький, О. Колесса, Т. Мишковський, П. Стебельський і К. Студинський заявили, що вимагають виокремлення руських кафедр та організації окремого університету у Львові. Загострення переросло у конфронтацію між українськими й польськими силами, що не обійшлося без жертв.

Нові перспективи вирішення проблеми започатковано «конституційною ерою» – із запровадженням в Австро-Угорщині загального виборчого права (1907 р.) і створенням в парламенті Українського клубу. Однак пропозиції професорів-українців, членів Наукового товариства імені Т. Шевченка не мали підтримки Відня, що відносив університетське питання до місцевого рівня, залежного від українсько-польського порозуміння. Зрештою, у 1911 року університетська справа стала, за висловом К. Левицького, «альфою і омегою» українського життя та пріоритетом виборчої кампанії до Віденського парламенту. В умовах активізації вимог представників різних національностей щодо дотримання прав у галузі вищої освіти, бюджетною комісією парламенту ухвалено рішення про створення

італійського юридичного факультету і заснування словенського та українського університетів (1911 р.). Посиленню позиції українських сил сприяло включення до парламентської Комісії із заснування українського університету професорів І. Горбачевського, О. Колеси, С. Дністрянського і С. Смаль-Стоцького. У рескрипті імператора (грудень 1912 р.) крайнім терміном заснування українського університету визначено 1916 рік. Проект указу мав значний резонанс на рівні світової громадськості, оскільки обізнаність з «українською проблематикою» значно зросла завдяки університетським викладам, організації міжнародних конференцій і періодичним виданням. Зрештою, в лютому 1914 року в обмін на підтримку українським парламентським представництвом виборчої реформи ухвалено рішення про заснування українського університету у Львові, що сприймалося суспільною думкою як крок до майбутньої національної автономії, викликаючи піднесення в середовищі національно свідомої інтелігенції підросійської України. Проте офіційними колами Росії підготовку до створення української вищої школи в Галичині було розцінено як антиросійську акцію, спрямовану на активізацію «мазепинського» руху та кваліфіковану в ноті протесту Міністерства зовнішніх справ як «casus belli» (привід до війни). Отже, попри оптимістичні перспективи, ідея українського університету у Львові наразилася на протидію Росії та чергові труднощі з початком першої світової війни і крахом Австро-Угорської імперії.

В таких несприятливих політичних умовах студентська і наукова молодь вдавалася до неофіційних засобів поширення українознавчих знань. Першим таємним українським університетом були систематичні українознавчі курси в Петербурзі, що діяли у 1914–1917 роках. Восени 1914 року з ініціативи «Головної Ради» об'єднаних українських студентських громад високих шкіл Петербургу на чолі з Л. Чикаленком започатковано створення нелегального українського університету «Наша школа», спрямованого на формування свідомих українців, які виступають за самостійну Українську державу. Заклад діяв на базі «Українського клубу» на чолі з М. Корчинським під опікою Українського клубу «Громада», голова якого О. Лотоцький відзначив героїзм молодих ентузіастів із високим розумінням громадських обов'язків. Багато з діячів, причетних до функціонування осередку, стануть членами українських урядів, репрезентантами національного

ренесансу, учасниками розбудови вищої освіти в часи українського державотворення.

Загалом, якщо урядом Російській імперії ігнорувалися прагнення українців до реалізації права на рідну за мовою та змістом освіту, то рух громадськості за національну спрямованість вищої школи в Галичині й Буковині, що вирізнявся масовістю, організованістю, всестановим характером, активністю української парламентської репрезентації, спонукав австрійську владу до прийняття конструктивних рішень. У результаті наполегливої боротьби справа національного університету у Львові, що мала доленосне значення для українського народу, увійшла в площину практичного вирішення, однак початок Першої світової війни не сприяв реалізації зазначеного проекту. Незважаючи на епізодичний характер викладів українознавчих курсів на початку XX століття, напрацьовані ідеї, підходи та досвід, активно використовувалися у процесі реформування вищої школи в добу національного державотворення 1917–1920 років.

2.2. Особливості організації освітнього процесу в університетах України в кінці XIX – на початку XX століття

На початку XX століття державних документаційних та офіційній педагогіці Російської імперії не втрачало чинності формально-інтелектуальне призначення освіти, тоді як у вищих навчальних закладах Австро-Угорщини метою вищої школи визнавалася «конституційно гарантована свобода науки і навчання». Ще після революції 1848 року австрійським університетам вдалося здобути свободу навчання і викладання; оновити мету вищої освіти, зорієнтовану на формування професійних навичок студентів на основі поглиблення теоретичних знань і розвитку наукових досліджень; надати філософському факультету, що раніше мав підготовчий характер, самодостатній статус.

Існувала суперечність між прагненням громадськості до узгодження вищої школи з актуальними потребами розвитку суспільства та переважно «охоронним» характером курсу російського уряду, спрямованим на консервацію чинних порядків. З одного боку, держава потребувала висококваліфікованих кадрів, з іншого – передусім дбала про збереження монархічних засад, що зумовлювало пріоритет ідеологічної домінанти (особливо у змісті гуманітарної

освіти). Згідно з університетським статутом 1884 року, в університетах Російської імперії було відновлено релігійно-ідеологічну домінанту освітнього процесу, що призвело до зміцнення позицій богослов'я, історії церкви, класичної філології за рахунок обмеження філософської складової змісту освіти, скасування спеціалізації, звуження обсягу нових мов, філософських і суспільствознавчих наук (історії Росії та Європи, політекономії, правознавства), спрямованих на формування наукового світогляду та громадянських якостей студентів. Орієнтація на традицію, «занурення у класичність», виразний акцент на античній спадщині був покликаний відволікати інтелектуальні зусилля молоді від вирішення нагальних суспільних проблем, що позначалося на мотивації та якості знань вихованців. На початку XX століття увиразнилася тенденція до розширення спектру навчальних дисциплін, інтенсифікації освітнього процесу завдяки зростанню тижневого навантаження на більшості факультетів майже удвічі, порівняно з XIX століттям, коли лєвова частка часу припадала на вивчення богослов'я та історії церкви, натомість гостро бракувало годин на профільні дисципліни.

Зміст освіти на аналогічних факультетах університетів в цілому був подібним (передусім щодо обов'язкових предметів), проте відмінним у вибіркового компонента. Так, історико-філологічний факультет Київського університету вирізнявся солідною філософсько-богословською підготовкою та передбачав низку рідкісних предметів: історія США, історія польського народу, історія арабів, вірменська мова, астрологія, колективна доісторична творчість. Загалом, класичні університети України тяжіли до енциклопедичного характеру знань, натомість нові приватні вищі школи намагалися розширити блок спеціальних дисциплін. На початку XX століття студенти Новоросійського університету могли вивчати 4 мови (зокрема й італійську), до яких додалася й турецька. Звичною практикою того часу було викладання мови переважно її носіями. Засвоєнню іноземних мов сприяло здійснення поділу студентів на групи, відповідно до рівня знань.

Серед чинників, що впливали на ефективність освітнього процесу у вищій школі були: непослідовність політики уряду в галузі вищої освіти; витіснення особистісно орієнтованої парадигми, характерної для європейської цивілізації, традиціями державного домінування; статус учасників освітнього процесу, пригнічення

правосвідомості та свободи викладачів і студентів, репресії проти «неблагонадійних»; порушення принципу вільного розвитку наукового знання; посилення релігійно-ідеологічного спрямування навчання й виховання; тимчасова заборона низки навчальних курсів і напрямів наукових досліджень, передусім тих, що впливали на формування наукового світогляду (соціологія, філософія, психологія, педагогіка, природне та європейське право, політична економія, українознавчі дисципліни тощо); спроби обмеження науково-освітнього співробітництва з Європою стереотипом «самобутньої вітчизняної науки»; вузькість варіативної складової змісту освіти; надмірна регламентація, уніфікація та русифікація освітнього процесу; жорстка цензура лекційних курсів і навчальної літератури; використання позитивного європейського досвіду; позиція вчених рад у вирішенні академічних проблем; професійно-педагогічна майстерність, авторитет та особистий приклад викладачів; наполегливість студентів у боротьбі за власні академічні потреби.

В умовах інтенсифікації розвитку ринкових відносин, створення конкурентоздатного освітнього середовища, демократизації суспільно-політичного життя під час демократичної революції 1905–1907 років, представниками науково-педагогічної громадськості Російської імперії запропоновано альтернативну антропологічну модель вищої школи, що відповідала особистісно орієнтованій парадигмі, прийнятій у європейській практиці. З метою вирішення політичної кризи уряд був змушений наважитися на офіційне закріплення ініціатив, що генерувалися «знизу». За «Тимчасовими правилами управління університетами» 1905 року запроваджено університетську автономію, було відновлено колегіальність у роботі виборних органів університетів, що дозволило радам здобути вживати заходів, спрямованих на нормалізацію освітнього процесу. Спеціальним указом 1905 року аналогічне право отримали й вищі жіночі курси. Проте умовах забюрократизованої Російської імперії академічна автономія мала переважно формальний характер: міністерство затверджувало або скасовувало кадрові призначення й навчальні плани, ухвалені вченими радами тощо, зберігаючи реальні важелі впливу на функціонування вищої школи. Проте якщо раніше вектор розвитку вищої освіти визначався державою, то згодом посилювався вплив суспільства.

До провідних нововведень в організації освітнього процесу належало запровадження з 1906 року предметної системи навчання замість курсової. Згідно з новою системою, що ґрунтувалася на ідеї автодидактизму, принципах свободи викладання та навчання, суттєво змінювалася мета освіти – від підготовки державного службовця до саморозвитку й самовдосконалення творчої особистості – свідомого громадянина суспільства, захисника інтересів рідного народу. Вища школа сприймалася передовою громадськістю як заклад для інтелектуалів із підвищеними розумовими потребами й можливостями – не тільки храм чистої науки, але й як осередок продукування національної еліти, культурна оаза, рушій суспільного прогресу, соціальний інститут, що виконує комплекс важливих функцій. Відповідно і викладач, і студент набували нової правосуб'єктності як активні учасники освітнього процесу, що закладало підґрунтя для педагогіки співробітництва.

Предметна система була націлена не на «пересічну», а на яскраву особистість талановитого викладача і сильного студента, здатного до самостійного наукового пошуку. Відповідно авторитарний стиль викладання поступово витіснявся демократичним, а менторський тон спілкування змінювався на більш товариський. Це потребувало високої професійної майстерності та відповідальності викладача, який не позиціонувався як «недосяжний авторитет» і речник «істини в останній інстанції», а виступав у якості тактовного наставника, публічного шукача істини, розмірковуючи вголос, припускаючись помилок та прилюдно їх виправляючи, іноді з допомогою легкої самоіронії.

Запропоновані викладачами авторські навчальні курси відвідувалися водночас студентами різних спеціальностей, відповідно до індивідуальної траєкторії навчання. Внаслідок запровадження вільного відвідування лекцій, стрімко зросла питома вага самостійної роботи студентів. Навчальні плани почали розроблятися самими студентами з урахуванням порад викладачів, що сприяло інтенсифікації освітнього процесу. Структура такого плану включала низку міні-планів з окремих блоків-циклів споріднених предметів, сконцентрованих навколо провідної дисципліни, що визначала спеціалізацію. Зазначене передбачало опанування загальних і спеціальних дисциплін обов'язкового та варіативного блоків. Розклад розроблявся деканатом на основі попередніх записів слухачів

відповідно до обраних теоретичних і практичних занять. Зауважимо, що пропозиції обов'язкових курсів визначалися передусім колом наукових інтересів викладача.

Порівняльний аналіз показує, що інтенсифікації освітнього процесу у Львівському і Чернівецькому університетах сприяло викладання низки дисциплін національними мовами, поглиблення загальноосвітньої складової підготовки студентства, пізнавально-прикладного характеру занять, науково-популярного стилю викладення матеріалу. В умовах Австро-Угорщини значно успішніше, порівняно з Російською імперією, здійснювалося поглиблення українознавчого характеру змісту освіти. У Львівському університеті українською мовою здійснювалося викладання десятків навчальних курсів (переважно на філософському і богословському факультетах), відбувалися підготовка та захист дисертацій. Водночас у Чернівецькому університеті кафедру української мови та літератури обіймав професор С. Смаль-Стоцький, а лекторами працювали доктори З. Кузеля і О. Маковей.

В умовах предметної системи навчання вибір студентами факультету здійснювався після здобуття освіти на пропедевтичному загальноосвітньому факультеті, а всі дисципліни протягом перших років навчання мали елективний характер. Режим контролю знань набував більшої гнучкості, залежно від бажання слухача бути атестованим з обраних предметів у зручний час з можливістю кількох спроб перескладання іспиту в екзаменаційних комісіях за наявності поважних причин. Більшою відкритістю до нововведень, гнучкістю розкладу й режиму відзначалися приватні виші, що мали суттєві успіхи у втіленні предметної системи навчання. Неоднозначною була реакція технічних вишів: Київський політехнічний інститут одним із перших в імперії реалізував нову навчальну систему; натомість керівництво Харківського технологічного інституту наполягало на її недоцільності. Комплексна система підготовки фахівців, запроваджена в Київській політехніці з 1898 року, передбачала теоретичні заняття, експериментальні дослідження, заводські практики, навчальне проектування, виразну професійну спрямованість викладання загальноосвітніх предметів (історії, літератури, малювання).

На початку XX століття лекційна форма навчання зберегла статус основної форми організації навчально-пізнавальної діяльності.

Однак відвідування лекційних занять залишалося вкрай незадовільним: спочатку на них могло записуватися багато студентів, однак активно працювали тільки одиниці. Лекційний матеріал конспектувався окремими слухачами, зусиллями яких упорядковувалися і друкувалися курси улюблених викладачів. З метою підвищення мотивації до навчальної діяльності відповідно до Статуту 1884 року студентам було дозволено відвідування лекцій на інших факультетах та обрання лекторів, що потребувало високого рівня свідомості й самоорганізації.

Викладачі ретельно обмірковували структуру та форму подання навчального матеріалу, використання доцільних засобів концентрації уваги й активізації мислення слухачів за допомогою ілюстрацій, таблиць, препаратів, моделей. Ентузіасти науково-педагогічної справи не обмежувались оприлюдненням конспектів лекцій і констатацією наукових фактів, віддаючи перевагу конструктивному діалогу з аудиторією, висуненню несподіваних гіпотез, доцільно організованій запитальній діяльності, обґрунтуванню оригінальних висновків і узагальнень. Запорукою високого рівня проведення лекційних занять була компетентність викладача, раціональне використання часу, визначення оптимального навчального навантаження, різноманітність дидактичних засобів і прийомів, забезпечення належної підготовки учасників освітнього процесу з акцентом на самодіяльності студентів. Закріплення лекційного матеріалу здійснювалось у позанавчальний час завдяки залученню студентів до дослідження доручених викладачем окремих питань в умовах лабораторій, кабінетів, клінік університетів та інститутів. Окремі викладачі доповнювали ці традиційні форми роботи неформальним спілкуванням вдома за склянкою чаю, де влаштовували бесіди й консультації. Таким чином, лектори та слухачі, керівники практичних занять та їх виконавці ставали співучасниками та співтворцями евристичного навчального процесу з елементами наукового відкриття.

На відміну від університетів, у вищих школах технічного профілю акцент робився на практичних навичках, тому другий період навчання присвячувався проектній діяльності, що дозволяло враховувати нахили й потреби кожного студента. Репрезентативними критеріями ефективності предметної системи було посилення мотивації, поживавлення інтересу до навчання, ретельність і

сумлінність слухачів у здобутті знань, умінь і навичок, що в цілому сприяло зростанню успішності студентського загалу. Водночас практика вільного відвідування лекцій, порушення послідовності складання іспитів призвели до суттєвої диференціації та поляризації навчальних досягнень студентів: обдаровані, діставши сприятливі умови для самореалізації, зарекомендували себе як перспективні науковці, ставши основою кадрового резерву вищих шкіл. Натомість менш здібні, свідомі й активні без посиленого адміністративного контролю й негативного стимулювання діяльності стрімко знизили свої академічні показники, ризикуючи потрапити до категорії «вічних студентів».

Поглиблення вузькоспеціалізованого характеру навчальних дисциплін, щільно пов'язаних із колом інтересів і наукових досягнень викладача, дозволяло забезпечувати ґрунтовний науковий рівень занять, що набували актуальності, аргументованості, методологічного і методичного вдосконалення, спрямованості на розвиток критичного мислення студентської молоді. Подальшого поширення набули лекції-диспути, на яких порушували ще невирішені наукою питання. Це потребувало відповідного інтелектуального тону учасників освітнього процесу, передбачаючи формулювання наукових гіпотез, відображення діапазону різних підходів до проблеми, джерел і літератури, формулювання оригінальних узагальнень. Виразною тенденцією оновлення змісту освіти було посилення краєзнавчого спрямування освітнього процесу, тематики лекцій і наукових робіт (зокрема, конкурсних), що було характерним для вищих шкіл підросійської та підавстрійської України.

Більшість викладачів не дозволяли собі «спочивати на лаврах»: в умовах жорсткої конкуренції вони змушені були постійно доводити власну обізнаність з останнім словом науки, невтомно шукаючи шляхів до серця й розуму студентів. Оскільки багато предметів мало характер оригінального авторського курсу, то його зміст залежав від наукових переконань і громадянської позиції конкретного викладача, що позначалося на тематиці семінарських занять, рефератів, конкурсних робіт. У практиці вищої школи зустрічалися випадки усунення студентами викладачів від виконання обов'язків через низьку компетентність, використання застарілих посібників, незадовільний рівень викладання, жорсткість вимог і заниження оцінок.

Відкриті пробні лекції, що збирали понад тисячу слухачів широко практикувались у вищій школі, слугували перепусткою претендентам до викладацької діяльності. Високим науково-методичним рівнем, насиченням українознавчим матеріалом вирізнялися лекції та семінари В. Антоновича, Д. Багалія, М. Грушевського, О. Єфименко, В. Лазурського, В. Перетца, Н. Полонської-Василенко, С. Русової, С. Смаль-Стоцького, М. Сумцова, П. Юркевича.

Викладачі прагнули до ширшого використання наочності, ілюстрацій, малюнків, діаграм, демонстраційного й екскурсійного методів, концентричного принципу, технічних засобів навчання («чарівних ліхтарів» і фрагментів наукового кіно). Заняття на медичних факультетах супроводжувалися лікарською практикою, проведенням розтинів тіл, хірургічних операцій тощо. Практичні заняття передбачали наукові бесіди, письмове виконання поставлених завдань, критичний аналіз першоджерел, узагальнення статистичних відомостей, матеріалів експедицій (археологічних, етнографічних, фольклористичних), екскурсій, конспектування класичних творів, написання семестрових робіт і творів, проведення дослідів та експериментів, творчі завдання з іноземної мови, створення ігрових ситуацій. З початку XX століття було апробовано та втілено в практику вищої школи різноманітні методичні інновації; катехизисний метод поступово витіснявся концентричним. Аналіз джерел свідчить, що у вищих навчальних закладах асистентами й запрошеними фахівцями проводилися два різновиди репетицій: концентричні та звичайні. Раціональне поєднання індивідуальних і групових форм навчання поживляло розумову роботу слухачів, сприяло розвитку здорової конкуренції в студентському середовищі. Екстернатна форма навчання виявилася доцільною для обдарованих студентів, які завершували свої наукові роботи.

Індивідуалізація та диференціація освітнього процесу здійснювалася завдяки дорученню окремим студентам творчих завдань, спрямованих на вирішення певної наукової проблеми, проведенню спільних наукових досліджень викладачів і вихованців, створенню праць у співавторстві наставників з молодими перспективними науковцями. Для вдосконалення володіння іноземною мовою, поглиблення професійних знань, умінь, навичок та з метою підготовки нової науково-педагогічної зміни практикувалося

стажування студентів за кордоном. У програмних документах нових вищих шкіл було зафіксовано збільшення порівняно з університетським форматом питомої ваги практичних занять і колоквіумів, як форми контролю знань. Методом порівняння з'ясовано: якщо в університетах обсяг практичних занять значно поступався лекційним годинам, то у спеціальних вищих школах ці пропорції урівноважувалися.

На початку ХХ століття на базі університетів розгорнула роботу низка гуртків: філософсько-богословський, політично-економічний, історично-філологічний, психологічний, художньої творчості, науково-літературний, гурток для занять державними науками, виробництвом, цивільним правом (Харківський університет); математичний і науково-хімічний (Новоросійський університет); філософський, історично-етнографічний та філософсько-юридичне товариство (Київський університет). Хоча не всі із цих гуртків характеризувалися стабільністю та продуктивністю діяльності, проте окремим осередків вдалося стати базою для становлення наукових шкіл. У процесі роботи багатьох гуртків слухачами здійснювалася підготовка й захист рефератів, обговорення доповідей. Для забезпечення належної підготовки викладачі рекомендували студентам опрацювання найсучаснішої літератури, причому значну частину – іноземною мовою.

Суттєве значення для поглиблення професійно-педагогічної підготовки майбутніх учителів мали Педагогічний семінарії у Львівському університеті під керівництвом професора Б. Маньковського, лекції українських і польських професорів (. Заслужену славу здобули психологічні семінарії київських професорів Г. Челпанова та В. Зеньківського, одеського професора М. Ланге в Новоросійському університеті та на вищих жіночих курсах.

У цей період семінарії виконували функцію наукової лабораторії, в яких молодь випробовувала свою здатність до самостійної науково-пошукової діяльності. Іноді робота проводилася в невеличких групах, які спільно досліджували певну проблему, висуваючи одного доповідача. Протягом року пересічно відбувалося 5–10 семінарських засідань. Цікаво, що практикувалися й такі семінари, на яких відповідно до теми засідання головували різні викладачі й фахівці, що сприяло налагодженню співробітництва з різними зацікавленими установами, організаціями, приватними особами. Сприятливим

середовищем для перспективної молоді стали семінари з історії України професора М. Грушевського та української філології (1909 р.) професора О. Колесси на базі Львівського університету. Для учасників філологічного семінарію під керівництвом професора В. Перетца традиційними стали «польові дослідження», екскурсії до різних регіонів України для вивчення культурно-історичних особливостей, робота в архівосховищах, участь у засіданнях Петербурзької академії наук, де порушувалися проблеми розвитку української мови. У межах семінарію сформувалася плеяда філологів, фольклористів, етнографів (Л. Білецький, М. Гудзій, М. Зеров, О. Лазаревський, А. Лобода, В. Маслов, С. Маслов, І. Огієнко, Д. Ревуцький).

Важливим аспектом забезпечення якості освітнього процесу стала наявність відповідної літератури (підручників, посібників), авторами яких були вітчизняні й зарубіжні вчені. Великого значення надавалось опрацюванню студентами новітніх публікацій у провідних наукових виданнях світу.

Порівняльний аналіз показує: якщо раніше за пропуски лекцій без поважних причин або за провал випробувань студенти підлягали покаранню (публічна догана, карцер, штраф, недопуск до іспитів, відрахування), то на початку ХХ століття почали віддавати перевагу засобам позитивного стимулювання навчально-пізнавальної діяльності. Утверджувалася практика соціальної допомоги студентам: працевлаштування молоді, надання позичок, оплата житла малозабезпеченим. Практикувалося вручення гонорарів талановитим студентам за публікації наукових статей або переклад курсів лекцій зарубіжних авторів. Для ознайомлення міжнародної громадськості з результатами наукових досліджень праці деяких студентів виходили у світ іноземними мовами. За статутом студентського наукового семінару (1897 р.) професора С. Смаль-Стоцького з історії української літератури, в Чернівецькому університеті передбачено премії за кращі доповіді й розвідки. Міністерство освіти та віровизнань Австрійської імперії призначало грошові винагороди для кращих студентів-практикантів Львівського університету. Заохоченням для найсумлінніших студентів було відзначення їхніх здобутків у щорічних звітах, удостоєння золотими медалями, дипломами першого ступеня. Зарекомендувати себе перед академічною громадою дозволяла участь у конкурсі студентських наукових праць, переможці яких відзначалися преміями, почесними відгуками визнаних

авторитетів. Ефективним засобом активізації освітнього процесу були інтелектуальні змагання між обізнаними студентами, що збирали переповнені зали спостерігачів. Свідченням значного суспільного інтересу до публічних диспутів з актуальної проблематики є розлогі репортажі, оприлюднені в періодичних виданнях. Адже переконливий виступ диспутантів слугував перепусткою до академічного визнання.

Дієвим засобом стимулювання творчої активності студентів слугували стипендії, більшість з яких були приватними та громадськими. Найбільше (20 стипендій) забезпечив сумський промисловець і меценат І. Харитоненко у Харківському університеті, причому часто за рівних можливостей претендентів перевага надавалася земляку фундатора. Серед жертводавців, націлених на сприяння студентам-українцям як основі національної елети вирізнялися професор М. Грушевський, доктор І. Кокорудз, підприємець і меценат Є. Чикаленко, письменник О. Кониський, митрополит А. Шептицький, а також «Українське наукове товариство імені Т. Шевченка», «Український народний дім у Львові», «Просвіта». Свідченням високих моральних якостей студентів є випадки відмови від стипендії на користь гідних і бідних товаришів.

Ефективність освітнього процесу значною мірою залежала від характеру взаємодії його учасників, відчуття «духовної спорідненості»: від викладачів, які окресливши сутність проблеми, переконливо обґрунтовували власну позицію, вдавалися до доречних прикладів та порівнянь, забезпечували сприятливий мікроклімат, і студентів, які брали активну участь у спільному пошуку істини. З пасивного слухача, об'єкта впливу, «сприймача» матеріалу студент поступово перетворювався на суб'єкта, здатного до свідомого та критичного засвоєння навчальної інформації, аналізу обраної проблеми, аргументації міркувань, узагальнення, формулювання самостійних висновків. Однак на заваді становленню суб'єкт-суб'єктних взаємин в академічному середовищі була схильність окремих викладачів до застосування монологічних форм навчання й використання одноманітної літератури.

Методом порівняння виокремлено низку переваг запровадженої на початку ХХ століття предметної системи навчання (зорієнтованої на автономну модель вищої школи) щодо традиційної курсової, яка відповідала авторитарній моделі: пріоритет інтенсивного характеру засвоєння знань над екстенсивним; розширення варіативної

складової змісту освіти за умови збереження базисного (інваріантного) блоку; увиразнення нових критеріїв ефективності освітнього процесу – рівня оволодіння студентом науковою методологією дослідження замість механічного засвоєння всіх дисциплін навчального плану; диференціація та індивідуалізація навчання, адаптація до потреб і нахилів студентів (розробка індивідуальних навчальних планів на основі низки запропонованих варіантів); започаткування студентоцентричного підходу та суб'єкт-суб'єктної взаємодії учасників освітнього процесу; посилення мотивації та академічного тону викладачів і студентів, творча атмосфера спільного пошуку, налагодження співробітництва, консультативна роль наставника; заміна «підручничкового» («школярського») характеру викладання на науковий.

Отже, після запровадження за «Тимчасовими правилами» (1905 р.) університетської автономії завдяки доцільному поєднанню академічних традицій та інновацій на початку ХХ століття увиразнилися такі тенденції розвитку освітнього процесу: в меті освіти – від підготовки чиновника-функціонера до формування творчої особистості-громадянина; у цінностях – свобода викладання, навчання та наукового пошуку; поєднання загальнолюдського й національного; у принципах і підходах – антропоцентризм, гуманізація, гуманітаризація, культуровідповідність, індивідуалізація, диференціація, інтеграція знань; у змісті – від домінування загальноосвітніх дисциплін до поєднання фундаментальних і спеціальних знань, поглиблення наукової насиченості, практичної доцільності; у формах – від монополії лекцій до урівноваження їх практичними заняттями; у методах – від репродуктивних до продуктивних, поєднання концентричних, проектних, лабораторних методів роботи; у стилі взаємин учасників освітнього процесу – від авторитарного, що характеризувався домінуванням особистості викладача до демократичного; у структурі – відкриття нових спеціальностей, кафедр, навчально-допоміжних установ; у системі навчання – перехід від курсової до предметної, що передбачав розробку індивідуальних навчальних планів з акцентом на самостійній роботі, практичних заняттях, проектній діяльності, наукових дослідженнях студентів.

На підставі порівняльного аналізу виокремлено низку обов'язків викладачів вищої школи Російської та Австро-Угорської імперій:

наявність професійної кваліфікації та наукового ступеня; забезпечення належного науково-методичного рівня викладання, підготовка наукових праць, керівництво дисертаційними дослідженнями здобувачів; постійне професійне самовдосконалення; усвідомлення високої суспільної місії вченого, активна участь у життєдіяльності вищого навчального закладу, залучення до розроблення стратегії розвитку вищої освіти; реалізація просвітницької функції серед населення. Водночас викладачі вищих навчальних закладів на території України мали комплекс прав: академічних (свободи викладання і наукової творчості), корпоративних (участь у колегіальних зібраннях та дорадчих засіданнях), громадянських і політичних (обирати та бути обраними до органів державної влади, установ місцевого самоврядування), право соціального захисту (достатній життєвий рівень, гідна оплата праці, пенсійне забезпечення), які більш повно реалізувалися в умовах Австро-Угорщини.

Основні складові підготовки здобувачів викладацьких посад досліджуваного періоду: наукова, пов'язана з атестаційним процесом і створенням авторського наукового продукту; фахова, що передбачала складання іспитів із профільюючих дисциплін; методична, яка перевірялася на пробних лекціях здобувача; педагогічна, що потребувала належної психолого-педагогічної підготовки; особистісна, яка вимагала моральної зрілості потенційних викладачів вищої школи. На початку XX століття атестаційна система в Російській імперії за формальними ознаками уподібнювалася двоступеневій західноєвропейській (магістр-доктор), передбачаючи таку структуру: іспити за фахом, підготовка дисертації, позитивний висновок факультету, наукова експертиза, здійснена опонентами; публічний захист та обговорення; затвердження вченою радою і міністерством. Водночас констатовано складність і тривалість процедури здобуття наукових ступенів в умовах Російської імперії, порівняно з європейською практикою – через широку програму випробувань здобувачів, високі вимоги до дисертації та її експертизи, тематичне і змістове цензурування наукових досліджень. Порядок здійснення підготовки перспективних науковців до здобуття професорського звання передбачав обрання найбільш гідних кандидатів з урахуванням моральних якостей і благонадійності, академічної сумлінності і здатності претендентів до наукової діяльності,

затвердження графіку наукових занять; аналіз звітів стипендіатів; призначення стипендій; матеріальне заохочення наукових здобутків кандидатів; подовження терміну закордонних відряджень для успішних кандидатів; відрахування осіб, які не виправдали сподівань.

Для посилення обізнаності з останнім словом науки і техніки, здобутками педагогічної теорії і практики, поглиблення професійної та мовленнєвої підготовки значно активізувалася академічна мобільність викладачів і студентів. Методом діяхронного аналізу динаміки розвитку міжнародної взаємодії в галузі науки та освіти встановлено: якщо раніше беззаперечним лідером стажувань була Німеччина, активно відвідувалися Австрія і Франція, то на початку ХХ століття почастишали візити до Бельгії, Сполучених Штатів Америки, особливо фахівців технічних спеціальностей. Проте, вчені-гуманітарії (історики, філологи, мистецтвознавці, юристи), зацікавлені класичною античною спадщиною, традиційно віддавали перевагу Італії – колисці європейської культури та цивілізації. Виявлено, що такі вчені, як М. Драгоманов, С. Русова, М. Грушевський та інші використовували високі трибуни Європи для актуалізації проблем жорстких цензурних обмежень, заборони рідної мови і відчуження українців Російської імперії від вищої школи. Винятковий інтерес науковців, які вирушали з метою професійного самовдосконалення за кордон, привертало знані наукові осередки (особливо Пастерівська лабораторія в Парижі), де працювали талановиті вчені, світочі світової науки, засновники наукових напрямів і шкіл, лауреати Нобелівської премії. Більшість візитерів звертали увагу на солідне державне фінансування наукових досліджень вчених, найсучасніше обладнання лабораторій, використання нових методологічних підходів та методів систематизації матеріалу, залучення викладачів вищої школи до роботи у престижних наукових проектах.

Стабілізація соціально-правового статусу суб'єктів освітнього процесу у вищій школі України на території Російської імперії унеможливлювалася відсутністю Конституції, цензурою посібників, навчальних курсів і дисертацій, пильним наглядом поліції тощо. Через уповільненість інституційного розвитку інфраструктури різноманітних товариств та органів студентського самоврядування в умовах Російської імперії, студенти Галичини й Буковини вирізнялися більш високим рівнем свідомості, виразною етнічною

самоідентифікацією, організованістю та корпоративною солідарністю в посиленні власної правосуб'єктності, захисті академічних та корпоративних прав, громадянських і політичних свобод. Водночас спільною для освітнього простору обох імперій досліджуваного періоду була наявність дискримінації за національною ознакою.

Найчисельнішими і найвпливовішими були студентські товариства Галичини й Буковини, що характеризувалися структурованістю за напрямами діяльності, національними, політичними, гендерними ознаками (академічні, наукові, культурні, гуманітарні, релігійні, спортивні). Методом порівняння встановлено, що крім соціально-захисної функції, домінуючої у ХІХ столітті, провідними напрямами роботи студентської молоді на початку ХХ століття були: освітня й самоосвітня, наукова, громадсько-політична, фізкультурно-оздоровча, доброчинна, видавнича, культурно-просвітницька, насамперед спрямовані на зміцнення національної свідомості, вивчення і популяризацію рідної мови, літератури, історії, культури, реалізацію ідеї вільної української вищої школи.

Якщо в кінці ХІХ століття діяли академічні та культурно-просвітні товариства, призначені для допомоги студентству у здобутті освіти і сприянні самоосвіті, то внаслідок структуризації громадського і молодіжного руху за активної участі студентської молоді було створено низку організацій нового ґатунку («Сокіл», «Січ», «Пласт», «Запороже», «Чорноморе», «Роксоланія»), що приділяли значну увагу основам безпеки життєдіяльності, фізичному вихованню і військовій підготовці населення. З метою спільного вирішення студентською молоддю назрілих проблем відбулося об'єднання академічних товариств у міжвузівські спілки – «Молода Україна», «Український студентський союз», якими було охоплено близько 70% українського студентства Галичини. Незважаючи на відмінності у пріоритетах діяльності різних українських товариств (академізм, просвітництво, клерикалізм, мілітаризм тощо), вікових і гендерних характеристиках, ступені елітарності або масовості, їхніх учасників споріднювали усвідомлення актуальності гуманістичних і націоцентричних цінностей, спадкоємності державницьких традицій і готовність до боротьби за незалежність України культурницькими або військовими засобами. Необхідно відзначити суттєвий вплив особистого прикладу викладачів-українців на формування наукового світогляду і

громадянської позиції студентства у захисті корпоративних, академічних, національних і громадянських прав, налагодження тісної співпраці зі студентською молоддю, особливо в контексті змагань за український університет, та організації просвітницької діяльності спільно з товариствами «Просвіта», «Наукове товариство імені Т. Шевченка», «Рідна школа», які засновували стипендіальні фонди для обдарованих малозабезпечених студентів.

Доведено, що студентські товариства Галичини й Буковини досліджуваного періоду, завдяки високому рівню самоорганізації та соціальної зрілості слугували прототипами для інших об'єднань різного спрямування (кооперативних, громадсько-політичних), сприяючи розбудові громадянського суспільства. На початку ХХ століття у розвитку зазначених товариств помітними були тенденції до інтеграції в європейські молодіжні структури та консолідації представників етнічних українських земель завдяки пожвавленню взаємодії української молоді з обох берегів Дніпра, активному включенню політичних емігрантів і студентів з Великої України до керівних органів молодіжних структур. Отже, активізація взаємодії суб'єктів освітнього процесу сприяла зміцненню соціально-правового статусу учасників освітнього процесу, вдосконаленню підготовки і зростанню професійно-педагогічного рівня науково-педагогічних кадрів, самореалізації викладачів і студентів у навчальній та позанавчальній діяльності.

У контексті інтенсивних суспільних процесів, що відбувались у Російській та Австро-Угорській імперії досліджуваного періоду, студентська молодь стала рушійною силою перетворень і модернізації країни. У розвитку студентських товариств помітними були тенденції до інтеграції в європейські молодіжні структури та до «соборизації» етнічних українських земель завдяки пожвавленню взаємодії української молоді з обох берегів Дніпра, активному включенню політичних емігрантів і студентів із підросійської України до керівних органів молодіжних структур, розширення форм і засобів творчої самореалізації студентської молоді в академічній, позанавчальній, громадських сферах діяльності. Саме представники української організованої молоді виступали ініціаторами та найактивнішими учасниками національного і просвітницького рухів. Виразним пріоритетом діяльності української студентської молоді у

досліджуваний період стали змагання за вільну вищу українську школу.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Розкрийте проблему розвитку університетській думці у зарубіжній науковій думці кінця XIX – початку XX століття.
2. Узагальніть підходи до модернізації вищої школи у вітчизняній педагогічній думці.
4. Висвітліть розвиток ідеї українського університету в кінці XIX – на початку XX століття.
5. Схарактеризуйте розвиток змісту, форм та методів навчання у вищій школі.
7. Розкрийте права та обов'язки викладачів та студентів університетів України в кінці XIX – на початку XX століття.

Список джерел та літератури

- Алексюк, А. М. (1998). *Педагогіка вищої освіти України: Історія. Теорія*. Київ: Либідь.
- Бенера, В. Є. (2011). *Самостійна робота студентів у вищій школі України: історичні трансформації (друга половина XIX – кінець XX ст.)*. Рівне: ПП ДМ.
- Герцюк, Д. (2014). Товариство українських наукових викладів імені Петра Могили у Львові: історико-педагогічні аспекти діяльності (1908–1939 pp.). *PRACE NAUKOWE Akademii i im. Jana Długosza w Częstochowie. Pedagogika, XXIII*, 367–377.
- Золотухіна, С. Т., Масич, В. В. (2014). *Діалогове навчання як засіб професійно-педагогічної підготовки майбутніх вчителів: історичний аспект*: монографія. Харків.
- Качмар, В. (2004). *Проблема заснування українського університету у Львові на рубежі XIX–XX ст. у контексті національного життя*. URL: http://old.journ.lnu.edu.ua/publications/visnyk26/Statti_Kachmar.htm
- Корж-Усенко, Л. В. (2018). *Концептуальні та організаційно-педагогічні засади розвитку освітнього процесу у вищій школі України (1905–1920 pp.)*. Суми: Видавництво СумДПУ імені А. С. Макаренка.
- Левицька, Н. М. (2012). *Вища гуманітарна освіта (друга половина XIX – початок XX ст.)*: монографія. Київ.

- Любар, О. О., Стельмахович, М. Г., Федоренко, Д. Т. (1998). *Історія української педагогіки*. Київ.
- Мещанінов, О. П. (2005). *Сучасні моделі розвитку університетської освіти в Україні*: монографія. Миколаїв, Київ.
- Стоян, Т. А. (1999). *Університетська освіта в Україні в другій половині XIX ст.* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01). Київ.
- Сухомлинська, О. В. (Ред.). (2005). *Українська педагогіка в персоналіях* (Кн. 1–2): навчальний посібник для студентів ВНЗ. Київ: Либідь.

РОЗДІЛ 3

РОЗВИТОК УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ОСВІТИ В ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ (1917–1920 РОКІВ)

3.1. Створення нових університетських осередків за часів національного державотворення 1917-1920 років.

Активізація підходів до розвитку національної вищої школи припала на період діяльності українських урядів 1917–1920 років, до чого долучилися Д. Антонович, М. Василенко, В. Вернадський, О. Грушевський, П. Дорошенко, Б. Кістяківський, О. Музиченко, І. Огієнко, Г. Павлуцький, М. Плевако, С. Русова, Л. Старицька-Черняхівська, І. Свенціцький, І. Стешенко, Ф. Сушицький, П. Холодний. Науково-педагогічною спільнотою було обґрунтовано необхідність подолання відчуження вищої школи від народу завдяки оновленню мети й місії, завдань, цінностей, принципів і методів освіти, вдосконаленню її структури та змісту, забезпеченню рівного доступу до здобуття вищої освіти всім бажаючим, запровадженню рідної мови, викладанню комплексу українознавчих дисциплін, розширенню репрезентації українців у студентсько-викладацькому складі, створенню вищих навчальних закладів нового типу за умови збереження високих освітніх стандартів. Особливу увагу було приділено культуротворчій і націєтворчій функціям, оскільки, за влучним висловом В. Винниченка, без власної вищої школи нація є тільки етнографічним матеріалом і приречена на історичне небуття.

У добу національного ренесансу зазнала суттєвого переосмислення проблема мети вищої освіти. Так, І. Стешенко був певен, що сучасна вища школа покликана формувати не тільки постійно рефлексуючу особистість, але й свідомого громадянина. М. Грушевський зауважив, що ця мета, щільно пов'язана із самопізнанням і саморозвитком, має бути поглиблена на підставі актуалізації громадянського виховання, націленого на конструктивне перетворення суспільства зі стратегічним пріоритетом – забезпечення входження України до родини цивілізованих європейських народів.

Загалом, в основі ціннісної системи координат нової вищої школи було покладено українську національну ідею, що поєднувала полюси демократизму й академізму. На переконання І. Огієнка та Ф. Сушицького, втілення національного принципу дозволить

університету стати світочем рідної культури, показати світові «всю силу нашого таланту та нашої вдачі», осяяти світлом знань шлях до «обітованої землі», до якої віками прагнули кращі сини України.

На особливу увагу заслуговує оригінальний підхід генерального секретаря освіти Центральної Ради І. Стешенка – прибічника докорінного реформування вищої освіти. Згідно з європейською практикою, викладання в національних університетах низкою мов за вибором студентів, він виступав проти створення паралельно з «московськими» університетами окремих українських, польських, єврейських вищих шкіл. Адже, на думку І. Стешенка, хоча всі громадяни можуть користуватися здобутками української автономії, але народ-державник має почуватися господарем на рідній землі, тому всі школи на території Української держави, що забезпечуються коштом народу, мають бути українськими.

Покликання українського університету, представлене у грамоті гетьмана Г. Скоропадського 1918 року, полягало у сприянні широкому відродженню нашої культури, виявленні всіх творчих сил багатого духом і здібностями українського народу. Власне бачення місії університету, співзвучне з новими викликами, виклав ректор І. Огієнко на відкритті Кам'янець-Подільського університету в 1918 році: «Наш університет український по духові й устроєві, а наша мета: науковий досвід і виховання молоді. Університет виховуватиме українську інтелігенцію, ... буде вселяти любов до наших народів. Коли ти руський – будь руським. Коли ти поляк – будь поляком. Коли ти єврей – будь євреєм. Університет буде зв'язком між професорами та студентами, що дасть змогу працювати на користь рідної України». Адже, як зазначав С. Єфремов, в попередню добу університети в Україні просто нехтували наукою про рідний край, ставлячи ту саму місію, якій усе слугувало в централізованій Росії.

Багато представників педагогічної думки і практики пов'язували перспективи розвитку вищої школи із творенням альтернативних «храмів науки», передусім народних університетів. Значення українського народного університету для задоволення національних освітніх потреб переконливо обґрунтував професор М. Сумцов у доповіді на засіданні Українського національного конгресу (6–8 квітня 1917 р.). Проте серед учених і громадських діячів не було одностайності щодо визначення типів народних університетів та пріоритетності їхніх функцій (навчальних, виховних, науково-

методичних, просвітницько-ідеологічних тощо). Приміром, деякі представники інтелігенції бачили український вільний (народний) університет передусім в якості науково-методичного центру, що концентрує інтелектуальні ресурси провідних учених-українознавців з метою розвитку науки, написання підручників, підготовки наукових кадрів. Зрештою, цілком прийнятним визнано типологічне різноманіття народних університетів, за вибором ініціаторів та місцевих громад. Так, І. Стешенко серед різних типів вищих шкіл надавав перевагу сільським народним університетам, що споріднювало його із С. Русовою. Започатковану роботу з реформування вищої школи було продовжено керівництвом Української держави.

Концепція української вищої школи, розроблена представників влади і громадськості за участі П. Скоропадського, І. Огієнка, М. Василенка, П. Дорошенка, передбачала інтенсивну розбудову мережі університетів та інститутів, їх структурне оновлення, поглиблення українознавчого компоненту змісту освіти, розширення прийому студентів-українців, удосконалення підготовки науково-педагогічних кадрів. Символічно, що на церемонії відкриття Українського державного університету у Києві гетьман П. Скоропадський, апелюючи до глибокого культурно-історичного досвіду, наголосив на необхідності відродження кращих традицій «гетьманів Сагайдачного, Богдана Хмельницького, Виговського, Дорошенка, а особливо І. Мазепи, як поборників і заступників народної освіти на Україні», імена яких «повинні завжди лишитися на сторінках національного самопізнання».

Порівняльний аналіз підходів представників науково-педагогічної думки часів національного державотворення засвідчує: якщо Д. Антонович, О. Корчак-Чепурківський, В. Кричевський, І. Огієнко, Ф. Сушицький були прибічниками курсу інтенсивної українізації вищої освіти, то більшість чільних діячів в уряді гетьмана П. Скоропадського (М. Василенко, В. Вернадський, П. Дорошенко) підтримали поступовий характер цього процесу. Внаслідок палких дискусій серед представників радикального, поміркованого й консервативного підходів перемогли прибічники поступового творення українських університетів, що передбачало тимчасовий білінгвізм, уникнення докорінних реформ і революційних засобів перетворень у вищій школі. Натомість більшість членів уряду

Директорії виступили за поглиблення демократизації та українізації вищої освіти.

Таким чином, необхідно відзначити спорідненість бачення членами державного керівництва та громадськості вищих навчальних закладів як «європейських за формою та українських за духом» світочів національної культури та потужних осередків формування української інтелігенції. Розбудова вільної вищої школи в незалежній Україні ґрунтувалася на принципах соціальної, гендерної та національної рівності, автономії та академічної свободи, фундаменталізації, гуманізації, гуманітаризації, індивідуалізації, орієнтації на задоволення професійних, національних і регіональних потреб, що не втратили своєї актуальності в умовах реформування сучасної системи вищої освіти.

В означений період актуалізуються ідеї самодіяльності, самотворчості особистості, що викликали інтерес С. Балея, В. Зеньківського, М. Зерова, Н. Лубенця, О. Музиченка, С. Сірополка, С. Русової, Я. Чепіги. Тривале домінування релігійної парадигми в системі координат початку ХХ століття поступово витісняється антропологічними, соціо- і національноцентричними концепціями, започатковуючи зміни ціннісних орієнтирів виховання молодого покоління: культ покірливості й лояльності змінюється утвердженням активної життєвої позиції. Ідеалом нової людини стала високорозвинена, обізнана, критично мисляча особистість, сповнена людської та національної гідності, духовно піднесена, моральна стійка, національно свідома, фізично витривала, цілеспрямована, відповідальна, ініціативна, рішуча. Спрямованість на формування гармонійної особистості передбачала комплексний характер виховання й самовиховання молоді на основі реалізації завдань духовного зростання, морального вдосконалення, фізичного розвитку, національної свідомості, громадянської зрілості, здатності до самовиховання, самовдосконалення, самоорганізації, самореалізації, національної солідарності, єдності принципів, переконань і діяльності на благо рідного народу.

Свідченням прагнення українців до рідної освіти став Український народний університет імені Т. Шевченка в Києві, активну участь у розробці установчих документів якого брали члени «Українського наукового товариства», «Просвіти», «Праці». На підставі успішного функціонування нових вищих шкіл урядом Центральної

ради в березні 1918 року ухвалено проект відкриття розгалуженої мережі українських університетів класичного (Київ, Кам'янець-Подільський, Катеринослав, Полтава, Чернігів) і науково-популярного типу (передусім, Житомир, Холм, Одеса, Харків, Полтава, Чернігів, Суми, а згодом Херсон, Черкаси, Умань, Ніжин, Вінниця, Кременчук, Єлисаветград), що з певними корективами реалізовувався вже гетьманським урядом.

Новою тенденцією стало відкриття вищих навчальних закладів не тільки в традиційних університетських містах, але й у провінції. З ініціативи мецената і громадського діяча С. Крима, за сприянням крайового уряду й активної участі професорів Університету Св. Володимира (М. Граве, М. Довнар-Запольського та ін.) було засновано Таврійський університет: спочатку як філіал Київської альма-матер, а згодом – як самостійний осередок. Цікаво, що питання про вищу школу в Криму неодноразово порушувалося в Російській імперії в кінці XIX – на початку XX століття, проте було вирішено за моральної і матеріальної підтримки уряду П. Скоропадського. Становлення Таврійського університету, розпочате в Ялті та Керчі, завершилось у Сімферополі у 1918 р.. У структурі закладу, відкритого у складі двох факультетів, поступово було створено сільськогосподарський факультет, що мав виноградарську спеціалізацію.

Прецедент із відкриттям Таврійського філіалу Київського університету став імпульсом для започаткування осередку вищої освіти на Поділлі. Активну участь у становленні закладу взяли просвітяни, члени учительської спілки, особливо міський голова А. Шульмінський, голова земської управи О. Пащенко, голова Подільського товариства «Просвіта» К. Солуха, І. Огієнко – майбутній ректор університету, члени єврейських та польських громад. Для реалізації амбітного задуму було вирішено надати кредит із міського бюджету – 1 млн. крб. та 1 млн. крб. – із коштів губернського земства.

Підготовчу роботу, що тривала за часів Центральної ради, було завершено у серпні 1918 року підписанням гетьманом П. Скоропадським законів про заснування двох державних українських університетів – Київського та Кам'янець-Подільського. У Грамоті гетьмана призначення університету на Поділлі пов'язувалося з необхідністю піднесення «творчих сил багатого духом і здібностями українського народу» та сприяння «відродженню нашої національної

культури». Урочистості з нагоди відкриття українських університетів відзначалися високим рівнем організації, насиченою культурною програмою, були вшановані численними делегаціями і мали значний міжнародний резонанс, що зумовило значне духовне піднесення й віру українців у власні сили.

На відміну від чотирьох класичних факультетів Київського державного українського університету, інноваційною структурою вирізнявся Кам'янець-Подільський осередок, у складі якого поступово сформовано п'ять факультетів: традиційні (історико-філологічний, фізико-математичний, що реорганізований із природничо-математичного та правничий), а також нові – сільськогосподарський і богословський. Інноваційний характер університету на Поділлі підкреслив у промові з нагоди відкриття закладу ректор І. Огієнко: «Наш університет закладено по новому зразкові, де фахова освіта сполучена з загальною по типові університетів Лондона й Америки». Спочатку тут планувалося відкрити будівельний і комерційно-технічний факультети, проте це рішення довелося змінити, швидше, за браком відповідних кадрів. З метою дослідження й раціонального використання природних ресурсів з урахуванням досвіду Бельгії, Франції, Німеччини в 1920 році під керівництвом ректора І. Огієнка було розроблено план, законопроект і кошторис відкриття шостого – політехнічного факультету із п'яти відділень: геодезичного, шляхів, архітектури, електромеханічного та хімічного, на реалізацію якого уряд призначив 8,6 млн. грн. Ініціатором відкриття факультету стало Українське технічне товариство у Львові, що обіцяло кваліфіковану кадрову підтримку. У 1920–1921 роках фізико-математичний факультет працював у складі природничого, математичного й технічного відділів з низкою підвідділів (шляхів сполучення, геодезичного, електромеханічного, хімічного, що мав перспективу перетворення на окремий факультет). У структурі богословського факультету, що готував священиків Української автокефальної церкви, передбачено 5 відділів: біблійський, богословсько-філософський, церковно-історичний, богословсько-словесний, церковно-практичний.

Цікаво, що низка нових структурних одиниць в університеті на Поділлі засновувалися відповідно до заяв студентів, громадських організацій, представників національних меншин, зокрема кафедри польської та єврейської мови і літератури, кафедра педагогіки,

кафедра кооперації і місцевого самоуправління тощо. Водночас пропозиція відкриття румунської кафедри була відхилена через небезпеку війни між Румунією та Україною.

З часом Кам'янець-Подільський університет міг претендувати на славу українського Гейдельбергу – найдемократичнішого університету. Знаходячись на межі колишніх імперій, новий осередок, завдяки широкій репрезентації в академічному складі вихідців із Галичини й Буковини, був покликаний сприяти синтезу вітчизняного та європейського досвіду, соборизації українських земель, зміцненню національної ідентичності молоді. Якщо столичний держуніверситет мав на меті формування генерації української інтелігенції шляхом дерусифікації, то для Кам'янець-Подільського, на думку В. Вернадського, актуальною була протидія полонізації та германізації. За переконанням І. Огієнка, Подільський університетський осередок мав забезпечити міжетнічний паритет в задоволенні культурно-освітніх потреб.

В умовах військового часу гостро постало питання навчально-технічної бази вищих шкіл. Якщо Київський український університет винаймав приміщення Університету Св. Володимира, політехнічного і комерційного інститутів з перспективою розбудови інфраструктури на базі Миколаївської гарматної школи, наданої урядом, то Подільському осередку вдалося поступово вирішити проблему власних приміщень. Українським урядом ухвалено відповідні закони, розроблено проекти і почасти профінансовано спорудження нових корпусів для цих закладів. Багато новостворених вищих шкіл працювали в найманих приміщеннях, орендуючи лабораторії, обладнання, матеріали, приладдя інших закладів, музеїв, наукових установ. Окремі споруди були реквізовані для потреб військових і під лазарети, або зазнали пошкоджень унаслідок бойових дій. Левова частка державного фінансування припадала на «старі» університети, а новостворені забезпечувалися за залишковим принципом. Зокрема, Київський державний український університет передусім утримувався за рахунок плати за навчання, позичок від «Просвіти» і «Товариства шкільної освіти». Проте частину коштів, наданих урядом для навчально-лабораторної бази, не використано через ускладнення постачання імпортного обладнання в умовах воєнного часу.

Для проведення практичних занять у Київському державному українському університеті обладнано низку кабінетів і лабораторій,

музей мистецтв, анатомічний театр, акушерсько-гінекологічну клініку, закладено ботанічний сад. У Кам'янець-Подільському університеті в 1919–1920 навчальному році обладнано низку кабінетів, фізіологічну лабораторію, метеорологічну станцію. Так, на природничому відділі фізико-математичного факультету працювало 10 кабінетів, 3 лабораторії, 2 майстерні, що разом утворили біологічний інститут. До математичного відділу входило 4 кабінети, креслярський зал, астрономічна обсерваторія. Важливим каналом поповнення матеріально-технічної та навчально-методичної бази стала допомога представників академічного складу та інших небайдужих людей. Так, С. Русова подарувала університету на Поділлі частину бібліотеки професора О. Русова. Цінним поповненням став дарунок зібрання власних видань Київської духовної академії. Кабінет-музей мистецтва засновано завдяки пожертвам викладачів і студентів, офіційних і приватних осіб (І. Огієнка, К. Широцького), які подарували унікальні експонати (картини, церковні реліквії, нумізматичні колекції, вишивки тощо). Проте постанову про створення біологічної станції Кам'янець-Подільського університету не реалізовано внаслідок активних бойових дій, а виконання рішення про закладення ботанічного саду гальмувалося через передачу співробітникам землі для городництва.

До найбільш дискусійних у науковій літературі належить питання створення і діяльності Українського університету в Полтаві. Ідея започаткування такого осередку в Полтаві виникла ще на початку ХХ століття серед активістів Товариства українських поступовців, яку обстоювали вчені і громадські діячі В. Андрієвський, М. Токаревський, В. Щербаківський, П. Чижевський, члени «Українського клубу» і товариства «Просвіта». Сприятливою передумовою починання стало функціонування у 1917–1918 роках Українського народного університету під керівництвом професора В. Щербаківського. Обґрунтування необхідності фундації осередку вищої освіти (або окремого факультету, спрямованого на підготовку педагогічних кадрів нової генерації) здійснив голова Педагогічного бюро Полтавського губернського земства, краєзнавець і мистецтвознавець М. Рудинський у пояснювальній записці «В справі заснування в Полтаві факультету педагогічного» (1917 р.). Прагнення місцевої громади було підтримано Конгресом українських митців у Полтаві (червень 1918 р.). Згідно з рішенням міської думи й губернських

земських зборів, заклад урочисто відкрито як Полтавський український державний університет у складі історико-філологічного факультету, статут якого розроблено директором Полтавського учительського інституту, головою місцевого товариства «Просвіта», професором О. Левицьким.

Реальну підтримку закладу забезпечили місцеве земство й кооператори – Спілка Споживчих Товариств та її фундація «Українська культура» на чолі з педагогом Г. Ващенком. Для сприяння навчально-методичному забезпеченню освітнього процесу започатковано часопис «Нова школа». Навчальні заняття відбувалися у приміщеннях Українського Клубу, Просвіти, гімназії Н. Старицької, Полтавської земської управи, музею, лабораторії. Прилучення місцевого учительського інституту до складу Полтавського українського університету засвідчив Г. Ващенко, відмежовуючи цей заклад від народного університету, що поживавлював свою роботу в умовах інтервенції більшовиків і білогвардійців. Як свідчать спогади сучасників, в Українському університеті Полтави з осені 1918 року функціонували історико-філологічний та природничо-математичний факультети, а з 1919 року на базі земської лікарні засновувався медичний факультет. Проте такі свідчення потребують додаткового документального підтвердження.

До професорсько-викладацького складу залучено місцевих і запрошених фахівців, професорів Д. Багалія, М. Сумцова, В. Барвінського, В. Веретеннікова, Є. Качанова, С. Кульбакіна, М. Черноусова, С. Таранушенка, Г. Ващенка, Н. Мірзу-Авакянц, В. Щербаківського, О. Левицького, М. Рудинського, В. Воропая, М. Гавриленка та інших. Попри труднощі військово-революційної доби, студенти виявляли активність у навчанні та громадському житті, прагнули захищати права та інтереси молоді на основі посилення власного представництва у вищій школі. У січні 1919 року І. Огієнко – міністр освіти в уряді Директорії дав доручення комісії у справах вищої школи розробити законопроект «Про Полтавський державний університет». Хоча цей намір не було реалізовано, в 1921 році вдалося здійснити випуск студентів.

Загалом, до навчання в українських держуніверситетах Києва та Кам'янець-Подільського вдалося залучити близько 3500 юнаків і дівчат різних національностей, абсолютну більшість із яких становили українці, що відповідало структурі населення України. У

Полтавському українському університеті здобувало освіти понад 600 студентів, переважно селян. Поширеним явищем стало здобуття студентами освіти одночасно у двох вищих навчальних закладах, що дозволяло молоді значно розширити власні інтелектуальні обрії.

Джерела свідчать, що на першому з'їзді з вищої освіти (1918 р.) професор Б. Кістяківський повідомив про наміри державного керівництва України відкрити університети в Могилеві-Подільському, Умані, Сумах і Катеринославі. У 1918 році на базі Катеринославських вищих жіночих курсів за сприяння професорів Д. Багалія, В. Вернадського, Л. Писаржевського на основі мільйонного капіталу підприємця М. Калачевського було відкрито приватний Катеринославський (російський) університет, до якого було зараховано 2750 слухачів, зокрема втікачів із більшовицької Росії. З протестом проти заснування закладу виступила Катеринославська учительська спілка, вважаючи, що він суперечить прагненню до вищої освіти більшості населення губернії, в якій 75 % становили українці. Тим більше, що Українське наукове товариство розробило проект державного українського університету в Катеринославі. Зазначимо, що в структурі Катеринославського університету було передбачено кілька українознавчих кафедр: історії України (професор Д. Яворницький), українського звичаєвого права (декан юридичного факультету Ф. Тарановський), історії української літератури (В. Єфремов), української мови (В. Біднов).

Ще одним напрямом університетотворення в добу національного ренесансу передбачалася реорганізація чинних навчальних закладів. Розроблений професором В. Ляскоронським проект перетворення Ніжинського історико-філологічного інституту імені князя А. Безбородька на університет (березень 1917 року), не дістав підтримки Тимчасового уряду. У квітні 1918 року від Міністерства освіти України надійшла пропозиція створення на базі інституту університету з відкриттям у ньому юридичного факультету та українознавчих кафедр (географії, етнографії, історії мистецтв України). Рішенням конференції інституту було внесено уточнення до відповідного законопроекту, що передбачало започаткування університету «для осіб обох статей» у складі юридичного та історико-філологічного факультетів із перспективою переходу на викладання українською мовою впродовж 5–10 років. Проте надання гетьманом П. Скоропадським Ніжинському інституту університетського статусу

не закріпилося на практиці через зміну влади. Крім того, за часів гетьманату здійснювалася підготовка до відкриття українських університетів у Харкові й Одесі (на основі реорганізації), а також у Катеринодарі (Кубань).

В цей час активно розвагалася мережа народних університетів. Першою національною вищою школою – «перлиною національного ренесансу» став Український народний університет імені Т. Шевченка, започаткований навесні 1917 року в Києві. Представниками Українського наукового товариства, Товариства шкільної освіти, «Просвіти» та «Праці» розроблено проспект, статут закладу, його навчальні плани та програми. Заклад функціонував у складі традиційних 4-х факультетів, причому медичний було відкрито пізніше. Особливістю Київського народного українського університету було розширення програм та «гуманітаризація» викладання. Новаторський характер моделі історико-філологічної освіти в цьому закладі передбачав інтенсивне опанування українознавчих дисциплін протягом першого року навчання й узгодження змістового компоненту з класичними університетами на наступних курсах.

Ректором став талановитий учений, професор Київського політехнічного інституту І. Ганицький, який відмовився від ректорської платні на користь закладу. Викладацький корпус формувався на основі запрошення фахівців українського походження з різних країн світу. Завдяки блискучому професорсько-викладацькому складу (філологи М. Грунський, А. Кримський, А. Лобода, І. Огієнко, Ф. Сушицький, історики О. Грушевський, В. Прокопович, мистецтвознавці М. Біляшівський, Г. Павлуцький, М. Рудницький, К. Широцький, філософ В. Зінківський, математики Д. Граве і М. Кравчук, природознавці В. Лучицький, П. Тутковський, О. Яната, юристи М. Василенко, Б. Кістяківський, економіст М. Туган-Барановський, медик О. Корчак-Чепурківський) та академічній сумлінності студентів у серпні 1918 року заклад перетворено на Київський державний український університет. Кількість студентів сягала 1500 осіб, а плата за навчання була значно меншою, ніж в інших закладах.

Академічний склад Київського народного українського університету здійснював активну просвітницьку роботу, сприяючи відкриттю вищих шкіл різних типів та піднесенню національної

свідомості громадян. На честь Великого Кобзаря було названо і Сумський народний університет, започаткований навесні 1917 року та відкритий восени з ініціативи Сумського товариства «Просвіта» імені Т. Шевченка, профспілкових організацій і Громадського комітету (голова – О. Мещанінов) за підтримки органів місцевого самоврядування. У цьому гуманітарному університеті вивчали історію, літературу, економіку, право. Товариство «Просвіта» на чолі з В. Покровським – інструктором з позашкільної освіти Сумського земства, покликане «ознайомити люд з рідною історією, літературою, музикою», відомостями з різних галузей знань, започаткувало українську бібліотеку-читальню та книгарню, здійснювало організацію лекцій і курсів з українознавства, вечірок, українського хору тощо. До поглиблення українознавчого вектору лекційно-просвітницької роботи долучилися Н. Онацький, Н. Онацька, Я. Мамонтов, Г. Хоткевич, Є. Ковалько, Є. Кінашевський, М. Кандиба (Голубєва) – сестра Олександра Олеся. Товариства «Нова школа» та «Жіноча спілка» влаштовували на базі Просвіти педагогічні й медичні лекції для батьків. Частина коштів, виручених «Просвітою» і українським товариством «Зоря» за проведення концертів і вистав, призначалися на потреби Сумського народного університету.

Фундаторами Сумського народного університету було чітко окреслено призначення закладу: «В сучасний момент програми і особливо методи виховання вимагають нових підходів... Зміцніла думка, що майбутнє країни, темп і напрям її культурного розвитку залежать від уміння орієнтуватись у природі й суспільстві; дуже важливо виробити в підростаючого покоління бадьорість духу й потяг до самодіяльності, звички до праці та вияву творчих здібностей». На Четвертому з'їзді Спілки «Просвіт» Слобожанщини в м. Харкові 13 жовтня 1918 року було заявлено про спробу започаткування Сумським товариством «Просвіта» історико-філологічного факультету на базі народного університету та відкриття першого пам'ятника Т. Шевченка в Ромнах. У грудні 1918 року народний університет у Сумах діяв у складі трьох філій, забезпечуючи потреби слухачів у загальноосвітніх та спеціальних знаннях зусиллями місцевої інтелігенції та запрошених лекторів; планувалося відкриття на його базі педагогічних, кооперативних і сільськогосподарських курсів.

Структурою Харківського народного університету було передбачено два відділення: науково-популярне й академічне (у

складі історико-філологічного та природничо-історичного факультетів), велася організація паралельного українського відділення. У 1918–1919 роках у закладі читалися лекції з дисциплін історико-філологічного, фізико-математичного, юридичного факультетів, передбачався трирічний курс навчання на основі підготовчого факультету. Ініціаторами створення народного університету в Чернігові (1917 р.) стали відомі знавці українських старожитностей А. Верзілов, П. Дорошенко, К. Федоренко. До провідних завдань народних університетів належала підготовка вчительських кадрів. Характерним було підвищення інтересу слухачів до психолого-педагогічних, суспільно-політичних, агрономічних, технічних, краєзнавчих та українознавчих знань. У добу національного ренесансу увиразнилася тенденція до подолання національних бар'єрів. Одеський народний університет відкрито в 1917 році у складі 11 секцій (історичної, літературної, філософської, медичної, математичної, громадсько-юридичної, природничої, політехнічної, кооперативної, педагогічної та єврейської). Українознавчі курси викладали М. Гордієвський, П. Клепацький, Б. Комаров, О. Крижанівський, В. Мурський, В. Чехівський, А. Шаравська.

У 1918–1920 роках у Києві діяв Єврейський народний університет, заснований Культур-Лігою, освітній процес у якому здійснювався мовою ідиш – вперше в межах колишньої Російської імперії. Тут здійснювалася підготовка за трьома напрямками: природничо-математичним, гуманітарним (зокрема, в галузі українознавства) та євреезнавчим, що передбачало оволодіння знаннями з єврейської мови, літератури, історії, культури, релігійних і світських традицій. Проте зі встановленням радянської влади заклад було закрито.

Проект статуту Народного університету імені О. Караваєва, розроблений Катеринославським науковим товариством, передбачав 4-річний курс навчання у складі російського, українського та єврейського відділень із відповідними підвідділами. Окрасою цього закладу були лекції неперевершеного знавця козацьких старожитностей історика Д. Яворницького, які відвідували представники різних національностей. Вельми плідною була діяльність народних університетів у Миколаєві, Умані, Вінниці, Кам'янець-Подільському, Житомирі. Деяким громадським

університетам вдалося стати базою для створення державних вищих шкіл. Так, у Полтавському міському народному університеті у складі історико-філологічного, соціально-економічного, природничого, лекторського факультетів, працювали Г. Ващенко, Н. Мірза-Авакянц, Л. Падалка, М. Рудинський, В. Щербаківський та ін.

У цілому, в часи національного державотворення 1917–1920 років у межах України було засновано 60 вищих навчальних закладів, з яких запрацювало 35. У 1920 році в Українській республіці функціонувало 62 виші, в яких навчалися 85 тисяч студентів, що більше ніж удвічі перевищувало показники до 1917 року. Частина вищих шкіл продовжили діяльність за радянської влади, а інші було ліквідовано. Свідченням диверсифікації освітньої мережі у добу національного ренесансу стало відкриття близько 50 стаціонарних і кількох десятків мандрівних народних університетів.

Отже, незважаючи на війну та складне політичне становище, кризові явища в народному господарстві, в добу національного державотворення 1917–1920 років відбувалось активне відкриття вищих навчальних закладів, здійснювалось структурне оновлення, посилилися тенденції до роздержавлення, диференціації, спеціалізації. З ініціативи та активної участі представників професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів, громадських організацій («Українське наукове товариство», «Просвіта», «Праця», «Товариство шкільної освіти», «Український клуб», «Наша культура», «Українська хата», «Культурна Ліга», «Катеринославське наукове товариство») за підтримки державного керівництва було започатковано Київський, Кам'янець-Подільський та Полтавський українські університети, Катеринославський і Таврійський університети, низку вищих шкіл для представників різних національностей. Уособленням нового типу вищого навчального закладу виступав Кам'янець-Подільський державний український університет, у структурі якого функціонували нетрадиційні факультети – богословський і сільськогосподарський, було розроблено проект політехнічного факультету.

3.2. Організація освітнього процесу в університетах України в означений період

З падінням російського самодержавства та приходом до влади в Україні уряду Центральної Ради (березень 1917 р.) організоване

українство вимагало докорінного оновлення вищої школи. Цьому протистояли консервативні сили, передусім, «стара університетська професура», що була налаштована на нейтралізацію нововведень. На рівні держави та зацікавленої науково-педагогічної громадськості було передбачено основні напрями розвитку вищої школи: забезпечення рівного доступу до наукових знань, незалежно від соціальних, національних і гендерних відмінностей; посилення громадського характеру управління галуззю; розбудова широкої мережі вищих навчальних закладів (народних і державних університетів, галузевих інститутів), створення здорової конкуренції між різними типами вищих шкіл; реалізація відповідної мовної політики (українізація на основі запровадження паралельного викладання або надання статусу провідної мови); активізація освітнього процесу завдяки вдосконаленню змісту освіти, включенню українознавчих дисциплін, вирішенню кадрової проблеми; демократизація взаємин між викладачами та студентами, розвиток студентського самоврядування тощо.

До найбільш дискусійних належала проблема дерусифікації вищої школи й забезпечення непорушності становища російських університетів. Відкритість до нововведень було засвідчено представниками науково-педагогічної громади Харківського університету: у квітні 1917 року група професорів у складі М. Сумцова, Д. Зеленіна, С. Кульбакіна, Я. Ендзеліна подали заяву про необхідність відкриття кафедр історії України та української філології (мови, літератури, етнографії) з наданням права читати лекції українською мовою. На першому Українському з'їзді Слобожанщини у квітні 1917 року необхідність українізації вищої школи обтоювали харківські професори М. Сумцов, А. Зайкевич, С. Тимошенко.

Незважаючи на скептичне ставлення загалу російськомовної професури до можливості українізації вищої школи внаслідок неусталеності літературної мови, нерозробленості методології та наукової термінології, браку науково-педагогічних кадрів і відповідної літератури, голова Центральної Ради М. Грушевський та його однодумці оптимістично переконували, що всі проблеми цілком реально вирішити, а україномовними фахівцями можна було б укомплектувати не один університет.

Незважаючи на скасування Тимчасовим урядом заборони української мови, більшість професорських колегій ігнорували нові

можливості задоволення прагнень студентів. Навесні 1917 року українське студентське бюро Новоросійського університету неодноразово зверталося до ректора з вимогою розпочати з осені виклади українознавчих дисциплін. Натомість вчена корпорація Київського університету у зверненні до уряду О. Керенського заявила протест проти примусової українізації «Південної Росії», засудивши нав'язування населенню «чужої та малозрозумілої мови».

Яскравою новацією в життєдіяльності вищої школи стало створення студентських структур різних рівнів, проведення систематичних конференцій з метою узгодження позицій представників молоді, що засвідчило здатність студентства до самоорганізації. Пріоритетом у роботі українських студентських осередків стало сприяння українізації вищої школи. Варто констатувати ескалацію напруженості у взаєминах «старої професури» зі студентами спільно з радістю молодших викладачів.

Центральна Рада стала заручником курсу на децентралізацію системи управління освітою, адже в умовах академічної автономії колегіальні органи старих вищих шкіл бойкотували навіть запровадження паралельного викладання українською мовою, а державна влада, керуючись принципом толерантності, уникала примусових заходів, покладаючись на поступове зростання свідомості викладацького загалу. Слід наголосити на неконструктивності категоричної позиції більшості професорських корпорацій, які, вимагаючи державою фінансування, демонстративно ігнорували міністерські листи, написані «незрозумілою» українською мовою та відмовлялися від пошуків компромісів. Зазначимо більш помірковане ставлення до українізації громади Київської духовної академії, як заснованої відповідно до потреб українців та їхнім коштом.

Професором О. Дорошкевичем у журналі «Вільна українська школа» подано циркуляр Генерального Секретаря освіти, в якому зазначено: «український народ на його території поставлено на ступінь народів державних. Мова його, поруч з російською, має бути офіційно-урядовою, з життям його належить бути знайомим кожному громадянину України без різниці націй. З огляду на це Генеральний Секретаріат України визнав потрібним, щоб у всіх середніх, вищих, початкових та інших школах, які користуються державними правами, були заведені предмети: українська мова і українознавство (література, географія та історія України)». У

1918 році І. Стешенком спільно із О. Дорошкевичем було здійснено випуск «Матеріалів до вивчення предметів українознавства».

У березні 1918 року Міністерством народної освіти на чолі з В. Прокоповичем затверджено детальний державний план українізації вищої освіти: 1). Упровадження викладання української мови в усіх вищих школах України, яке має бути обов'язковим для всіх без винятку слухачів, без чого не може бути виданий диплом, а випускник не одержить державної служби. 2). Поширення кафедр українознавства в усіх вишах, які мають стати центрами комплексного наукового розроблення питань українознавства та його викладання. 3). Вироблення терміну та шляхів поступової українізації всіх вищих шкіл на Україні відвідо до сил українських учених та можливості неукраїнським ученим вивчати українську мову. 4). Систематизована підготовка нових кадрів українських учених. 5). Створення нової мережі державних вищих навчальних закладів, передусім за типом класичних університетів з перетворенням у першу чергу Київського УНУ в Національний, з державними правами та бюджетом не менше ніж 1 млн. крб. на рік. 6). Відкриття нових спеціальних навчальних закладів в Україні. 7). Відкриття низки народних університетів у губернських містах.

Хоча утримання вищих шкіл вимагало в 1918 році від Української держави значних витрат – 11 млн. крб., проте «старі» університети зволікали з поступками щодо українізації.

У вересні 1918 року гетьманом П. Скоропадським було здійснено започатковане за Центральної Ради одержавлення чинних інститутів та університетів із зобов'язанням відкриття в них українських кафедр (по чотири – в університетах і дві – в Ніжинському інституті)..

Порівняльна характеристики кадрової політики в галузі вищої освіти засвідчує: якщо уряд П. Скоропадського орієнтувався на стандарти підготовки викладача вищої школи, зафіксовані в Університетському статуті 1884 року, то за часів Директорії довелося вдатися до тимчасового зниження освітнього цензу здобувачів викладацьких посад, що практикувалось у вищій школі Російської імперії часів Першої світової війни.

Подоланню монополії класичних університетів у формуванні професорсько-викладацького складу сприяла постанова уряду Української держави про підготовку національних наукових кадрів. З цією метою Рада Міністрів надала право всім університетам та дев'яти

інститутам створити ради із захисту дисертацій для надання здобувачам вчених ступенів, зокрема українською мовою. Міністерство взяло зобов'язання щорічно відряджати з науковою метою представників викладацького персоналу державних українських університетів, причому професор міг скористатися цим правом кожні п'ять років. Водночас було запроваджено підвищені стипендії для осіб, які мали наукові праці й заслуги, готуючись обійняти кафедри з українською мовою викладання. У жовтні 1918 року стипендіатами Університету Св. Володимира в галузі українознавства призначено: О. Дорошкевича, С. Гаєвського (українське письменство), Є. Перфецького (історія української літератури), В. Ганціва (українське та слов'янське мовознавство). Водночас прохання Кам'янець-Подільського університету про відкриття 10 професорських стипендій у 1920 році було підтримане урядом.

Для вдосконалення магістерської підготовки в 1918 році було узагальнено пропозиції фахівців про випробування з українознавчих дисциплін. Попри Першу світову війну, було продовжено традицію закордонних стажувань співробітників вищих шкіл. За наказом Директорії групи здібних юнаків направлялися для поглиблення освіти до Західної Європи; перші партії виїхали до Німеччини. За законом уряду Директорії 3 липня 1921 року, передбачалося проведення конкурсу на відрядження ще 5 осіб для наукових студій у закордонних вищих школах.

Залучення до роботи в нововідкритих державних українських університетах Києва і Кам'янець-Подільського понад 150 професорів, доцентів і приват-доцентів дозволило забезпечити безперервність освітнього процесу, незважаючи на несприятливі обставини (війну, епідемії, інфляцію, плинність кадрів). Після більшовицького перевороту в жовтні 1917 року багато російських професорів улаштувалися на посади у вищих школах України. З падінням Австро-Угорської імперії внаслідок Першої світової війни, всіх викладачів-українців, які не присягнули на вірність Польській державі було вилучено із професорсько-викладацької корпорації Львова. Тому українська інтелігенція Галичини поповнювали викладацький корпус вищих шкіл незалежної України. Так, у складі Київського державного українського університету працювало понад 60 викладачів, репрезентантів науково-педагогічної еліти України. Зокрема це

професори: лінгвісти М. Грунський, А. Кримський, А. Лобода, юристи М. Василенко, Б. Кістяківський, історики О. Грушевський, Ф. Міщенко, медики О. Корчак-Чепурківський, О. і Є. Черняхівські, В. Константинович, фізики І. Ганицький, С. Тимошенко, математик Д. Граве, філософ і психолог В. Зіньківський, економіст М. Туган-Барановський, мистецтвознавець Г. Павлуцький.

У Кам'янець-Подільському державному українському університеті кадрові проблеми було вирішено на основі залучення до викладання кращих учителів – авторів наукових праць, фахівців-сумісників із Києва, Харкова, Одеси, Львова, Чернівців, Катеринослава, Ніжина та зарубіжжя. Гордістю викладацької громади закладу стали знані науковці та освітні діячі: С. Бачинський, П. Бучинський, В. Біднов, В. Геринович, Д. Дорошенко, П. Клименко, П. Клепацький, В. Петр, С. Русова, Ю. Русов, А. Синявський, Ф. Сушицький, Є. Тимченко, К. Широцький, М. Чайковський, М. Хведорів, талановиті професорські стипендіати Л. Білецький, М. Васильківський, М. Драй-Хмара, М. Іваниця, М. Плевако.

Активну участь у розвитку національної вищої освіти взяли авторитетні вчені та молоді перспективні науковці українського походження, які прибули з російських та австрійських університетів, щоб працювати для культурного відродження рідного народу. Демократичною тенденцією стало ширше залучення до викладання жіноцтва та представників різних національностей. У плеяді жінок-викладачок вирізнялися педагоги С. Русова і Н. Лубенець; письменниця, педагог, етнограф М. Грінченко; режисерки, доньки корифея театру М. Старицька і Л. Старицька-Черняхівська. Попри несприятливі умови військового часу викладачі та студенти вирізнялися сумлінністю у виконанні власних обов'язків. З весни 1917 року викладання необов'язкових курсів українознавства здійснювалося зусиллями викладачів-ентузіастів, серед яких професори П. Тутковський (географ), І. Шаровольський (філолог), приват-доценти О. Грушевський (історик), І. Огієнко, Ф. Сушицький (філологи) з Університету Св. Володимира; професори Харківського університету – історик Д. Багалій і філолог М. Сумцов. Професор Новоросійського університету С. Вілінський читав історію української літератури російською мовою, приват-доценти П. Потапов – українську мову, Є. Загоровський – історію Запоріжжя; згодом професор Є. Тріфільєв почав викладати історію України. Харківські

професори Д. Зеленін, В. Кульбакін, приват-доцент М. Плевако викладали філологічні курси, а професор Ф. Тарановський – «західно-руське» право.

З метою поглиблення українознавчого компоненту змісту освіти в Університеті Св. Володимира для гуманітаріїв з 1917–1918 навчального року було передбачено низку обов'язкових курсів: професор М. Довнар-Запольський викладав історію Литовсько-руської держави, приват-доцент Ф. Сушицький – нову українську літературу та народну українську словесність (залік); І. Огієнко – історію української мови (залік); Г. Максимович – історію Малоросії (України) (іспит) та практичні заняття з цього предмета, що мали обов'язків характер. Крім того, О. Грушевський вів економічну історію України XIV–XVI століть та початки народних рухів (перший курс – рекомендований, другий – для бажаючих); Ю. Яворський – два рекомендовані курси карпаторуської писемності (XVI–XVII ст. і окремо – XIX ст.), Є. Тимченко – українську мову. Чимало зусиль до поглиблення українознавчих знань у столичному університеті доклали професори О. Гермайзе, В. Данилевич, В. Іконніков, М. Петров.

У 1918–1919 навчальному році в зазначеному університеті викладалися такі українознавчі курси: «Історія України» (професор Г. Максимович), «Українське мистецтво» (професор Г. Павлуцький), спецкурси «Релігійні рухи на Україні в XVI–XVII ст.» (професор С. Голубєв), «Гетьманщина на Україні» (професор Г. Максимович); «Історія Лівобережної України» (приват-доценти Г. Максимович), «Історія козацтва» (приват-доцент О. Грушевський). Зрештою, після річного зволікання із проведенням конкурсу на заміщення українознавчих кафедр, восени 1918 року Рада Університету Св. Володимира цілеспрямовано «провалила» кандидатури О. Грушевського, І. Огієнка і Ф. Сушицького – творців та ректорів Українських державних університетів у Києві та Кам'янець-Подільському, віддавши перевагу Г. Максимовичу (з історії України) та Є. Тимченку (з української мови), що переконливо засвідчило настрої в середовищі професорської корпорації закладу.

У зазначений період освітній процес у вищій школі здійснювався згідно з індивідуальними навчальними планами студентів. Аналіз джерел засвідчує високу адаптованість навчальних планів і програм щойно відкритих українських університетів та інститутів до актуальних проблем розвитку країни. Основу змісту освіти становили

обов'язкові (фундаментальні й українознавчі) дисципліни, причому найґрунтовніше українознавство вивчалось на історико-філологічному факультеті. Оскільки більшість представників студентства українських університетів не мало змоги достатньо засвоїти предмети українознавства в середній школі, Міністерством у 1919 році визнано пріоритетність викладання мови, літератури, історії України, знання з яких потребували перевірки на іспитах. У 1919–1920 навчальному році показник тижневого навчального навантаження студентів Кам'янець-Подільського університету варіювався в межах 20–50 годин (найменший – на фізико-математичному факультеті, найбільший – на історико-філологічному), а плата за навчання коливалася в межах 125–150 крб., залежно від оснащення відповідним обладнанням. З'ясувати побажання студентства щодо різних аспектів організації освітнього процесу дозволяли анкетування і книги пропозицій, матеріали яких намагалося врахувати керівництво закладу. Згідно із проханнями студентів, корегувався навчальний графік за семестрами; проведення занять переважно в післяобідній та вечірній час дозволяло молоді поєднувати навчання із працею. Розробка навчальних планів і програм здійснювалася з урахування позитивного вітчизняного й зарубіжного досвіду, чому сприяло налагодження міжнародного співробітництва. На основі укладеної домовленості між Оксфордським і Кам'янець-Подільським університетами було передбачено надання англійською стороною стипендій для кращих українських студентів з педагогічних, політичних, військових, інших наук в обмін на можливість підготовки в Україні фахівців у галузі музичного мистецтва.

Свідченням реалізації принципів культуровідповідності, науковості та практичної доцільності було посилення українознавчого та краєзнавчого характеру змісту освіти, викладання курсів методологічного спрямування, збільшення питомої ваги філософських, культурологічних та психолого-педагогічних дисциплін (вступу до філософії, історії філософії, нової філософії, логіки, психології, педагогіки, мистецтвознавства тощо). Обов'язковим стало оволодіння принаймні однією з чотирьох іноземних мов (з італійською включно), що відповідно до рівня підготовки студентів мало диференційований характер. Якщо раніше особи без знання класичних мов не могли вступити до університетів, то тепер

студентам без свідоцтва про вивчення грецької та латини пропонувалося викладання відповідних курсів. Серед форм контролю знань активніше застосовували колоквіуми. За прикладом ректора І. Огієнка викладачі університету здійснили розробку авторських навчальних програм у галузі українознавства та інших дисциплін. Для поглиблення загальноосвітньої складової підготовки фахівців на різних відділах факультетів у 1920–1921 навчальному році започатковано викладання українознавства, що здійснювалося переважно приват-доцентом М. Драй-Хмарою.

Як свідчать оголошення в засобах масової інформації, семестрові колоквіуми, заліки й іспити складалися не акордно, а протягом кількох місяців по завершенні вивчення певного курсу, в узгоджені зі студентами дні й години. Як правило, напередодні випробувань тексти лекцій багатьох викладачів друкувалися в університетській типографії. Іноді на прохання студентської ради іспити переносилися на пізніший термін, щоб мати змогу студентським делегатам придбати дефіцитну літературу в закордонних книгарнях. Водночас суттєві корективи до організації освітнього процесу вносили кризові й нестабільні обставини воєнного часу: гіперінфляція, руйнація матеріально-технічної бази внаслідок воєнних дій, перебої з постачанням води, газу, електроенергії, запровадження поліцейських годин за радянського, денікінського, польського режимів, реквізиції продовольчих ресурсів і коштовних речей із музейних колекцій, арешти, репресії, розстріли викладачів і студентів, мобілізації до війська, хвороби й епідемії, вимушена міграція та еміграція.

Важливим засобом підвищення ефективності освітнього процесу було поєднання навчання з науково-дослідною роботою, залучення обдарованої молоді до виконання завдань підвищеної складності. Для концентрації інтелектуальних ресурсів вчені Київського державного українського університету вирішили не засновувати окремого наукового товариства, оскільки професори А. Кримський, М. Туган-Барановський, М. Василенко, Д. Граве, С. Тимошенко, Ф. Міщенко стали академіками та дійсними членами Української Академії Наук. П'ять членів Українського наукового товариства (Б. Кістяківський, А. Кримський, Г. Павлуцький, Є. Тимченко, М. Туган-Барановський) працювали в комісії з розробки законопроекту про заснування означеної інституції.

Натомість члени Українського наукового товариства започаткували створення на Поділлі вузівського наукового об'єднання, що охопило більшість представників професорсько-викладацького складу закладу.

Керуючись позитивним прикладом викладачів, студенти переймалися створенням низки наукових гуртків. Викладачами державних українських університетів було підготовлено численну україномовну навчально-методичну літературу з гуманітарних і природничих навчальних дисциплін, причому складання підручників здійснювалося на конкурсній основі. Тільки професорсько-викладацьким складом Кам'янець-Подільського університету опубліковано близько 40 україномовних підручників, посібників, лекційних курсів

У практиці університету на Поділлі вдалося реалізувати право громадян на національну вищу освіту (80% студентів становили українці), переважно селянського походження православного віросповідання, які представляли різні регіони України, рідше – прибалтійські й російські губернії. Уряд Директорії в 1919 році визнав можливим звільнити від плати за навчання 30% студентів українських університетів.

Урядовою підкомісією (у складі А. Лободи, І. Ганицького, Ф. Сушицького, І. Огієнка) визначено положення правил прийому до університетів на 1918–1919 навчальний рік, що деталізувалися правлінням і радою університетів. Вакансії було розподілено таким чином: 75% – для випускників середніх, або прирівняних до них закладів України (з Кримом), Бессарабії та Білорусії; 25% – випускникам навчальних закладів за межами України, передусім – особам, які опинилися на території України під час війни або тим, які сюди поверталися. До складу студентів зараховувалися особи, незалежно від статі й національності, які надали атестати або свідоцтва зрілості гімназій відомства Міністерства освіти (України або Росії), православних духовних семінарій, реальних училищ із додатковим класом, військових гімназій, комерційних училищ (після складання іспитів з латини, крім вступників на фізико-математичний факультет); учительських інститутів (після складання іспитів з латини й нової мови) та низки інших закладів (із доскладенням іспитів в обсязі чоловічих гімназій у спеціальних університетських комісіях). Окремим законом Директорії 1921 року право вступу до університету

було надано фельдшерам. Значне розширення складу абітурієнтів свідчить про демократичні тенденції у вищій освіті. Згідно з правилами прийому 1919 року, головними вимогами до абітурієнтів стала завершена середня освіта та знання з української мови, української літератури й історії України (замість відповідних російських); пільги отримали учасники бойових дій, передусім воїни Української Народної Республіки. Багато студентів складали іспити з української мови після умовного зарахування. Випускників шкіл, програми яких поступалися гімназійним, зараховували як вільнослухачів.

Зі створенням Київського державного українського університету 10 стипендій (за умови відпрацювання по 1,5 роки за кожен рік стипендії) надало Київське губернське земство, передусім активістам культурно-просвітницької роботи, авторам наукових праць з історії та сьогодення Київщини. Частині студентства вдалося домогтися відтермінування внесення платні. До підтримки студентської молоді долучилися низка земств Поділля, для чого було створено окремий фонд, що поповнювався нестабільно. Умовами для здобуття стипендії були свідчення про незаможність і готовність працювати на педагогічній ниві з метою процвітання рідної України. У 1920 році керівництву Кам'янець-Подільського університету вдалося збільшити кількість підвищених стипендій. В умовах фінансової скрути молодь вимагала скасування диференціації стипендій, збільшення обсягу та надання коштів авансом. Унаслідок звільнення близько 30% молоді від плати за навчання, заклад опинився на межі виживання, однак керівництву завдяки апеляції до відповідальності й сумління слухачів у засобах масової інформації вдалося досягти виплати більшості боргів.

Опрацювання протоколів засідань професорської ради, правління, рад факультетів засвідчує демократичні засади діяльності Кам'янець-Подільського університету: кожен мав право обстоювати власну думку, відрито критикувати адміністрацію в молодіжному часописі «Наукова думка», висловлювати міркування в книзі пропозицій, більшість із яких було враховано. В академічній громаді практикувалося спільне вирішення нагальних питань на основі змінності керівних повноважень членів професорсько-викладацького складу: на окремих засіданнях студенти виступали в якості доповідачів або опонентів, а професори – слухачів. Популярними

засобами творчої самореалізації молоді була участь у студентському хорі під керівництвом В.Бесядовського, продукування зразків наукової, журналістської та літературної творчості, видання курсів лекцій, журналів «Буяння» і «Нова думка», влаштування вечірок, спектаклів, наукових і політичних дискусій (зокрема між прибічниками української державності під проводом Ю.Липи та групою радянофільської молоді на чолі з В.Поліщуком). «Студент Кам'янець-Подільського університету – це був особливий тип, доти не знаний ні в які часи, ні в якому краї», – зазначала сучасниця О.Пашенко, який «був не тільки учнем, а й громадським діячем освітніх установ, організацій політичних, гуртків наукових, економічних».

Характеру загальностудентської репрезентації в університеті набула Українська громада. З ініціативи студентів із Галичини й Буковини засновано «Академічний союз». Координаційну функцію в громадській роботі й самодіяльності студентства здійснювала рада студентських представників, що вирізнялася масовістю серед інших структур (ради студентських старост, товариства допомоги незаможним студентам, ради академічної громади, ради студентської трудової артілі, комітету студентів-емігрантів Наддніпрянської України). Хоча більшість студентів змушені були щоденно заробляти кошти на навчання й життя, проте «Студентські трудові артілі» в обох українських університетах могли запропонувати переважно фізичну працю. Студентський кооператив «Самодопомога» утримував у Кам'янці власну крамницю та буфет; за прикладом викладачів студенти зайнялися городництвом.

Функцію соціального захисту здійснювала Міжнаціональна рада студентських представників, гуманітарний відділ якої надав допомогу десяткам хворих студентів – грошима, білизною, одягом. Серед статей прибутків вагоме значення мали кошти та продукти харчування, отримані молоддю під час колядування й щедрювання. Зазвичай матеріальна допомога надавалася напередодні релігійних свят – насамперед студентам-галичанам, відрізанам від рідного дому. Проте через війну, епідемії, політичні репресії смертність серед студентської молоді була значною. Аналіз джерел показує згубні наслідки червоного й білого терору в академічному середовищі України. Так, у 1919 році рада Кам'янець-Подільського університету вирішила звернутися до закордонних університетів та світових держав із

протестом проти варварського нищення генералом А. Денікіним української культури; група харківських професорів з ініціативи Ф. Шміта, протестуючи проти червоного терору, апелювала до світової громадськості. У спогадах С. Русової йдеться про «факти нелюдської жорстокості», масові прилюдні розстріли чекістами викладачів і студентів, запровадження обов'язкової трудової повинності щодо студентсько-викладацького складу.

Онтологічний драматизм епохи, зумовлений масштабною кризою ідентифікацій, часто призводив до позиціонування викладачів і студентів по різні сторони ідейно-ментального та воєнного фронтів: більшість представників професорсько-викладацьких корпорацій «старих» вишів сподівалися на реставрацію «єдиної та неподільної Росії», натомість студентська молодь, піддаючись більшовицькій агітації, добровільно або примусово вступала до Червоної армії. У цей час активізували діяльність студенти-євреї; польські студентські громади функціонували в більшості вищих шкіл.

Для консолідації зусиль студентів було створено «Українську студентську спілку м. Києва», а з ініціативи молоді Кам'янець-Подільського університету в 1920 році розпочато підготовчу роботу до Всеукраїнського студентського конгресу. Завдання форуму передбачали об'єднання зусиль студентів-українців, налагодження міжнародних стосунків у вирішенні академічних і суспільно-політичних проблем, посилення впливу на розвиток держави й суспільства, життєдіяльність вищої школи, розроблення проекту зразкового статуту. Загалом, студентським активом засвідчено високий рівень громадянської свідомості та самоорганізації української молоді.

Лекторський корпус Київського українського університету тісно співпрацював зі створеною студентами університетською культурно-освітньою комісією, зусиллями якої на Київщині діяли підготовчі курси для абітурієнтів, дозволяючи поглибити знання з українознавчих дисциплін, мов, пасічництва, кооперації, надавалася допомога в організації курсів українознавства для вчителів, службовців, духовенства, усіх охочих, до викладання на яких залучалися Д. Багалій, Г. Ващенко, Д. Дорошенко, М. Василенко, С. Єфремов, А. Лобода, О. Музиченко, В. Науменко, І. Огієнко, Олена Пчілка, Н. Мірза-Авакянц, С. Русова, І. Свенціцький, М. Сумцов, О. Сушинський, Л. Старицька-Черняхівська, С. Таранушенко,

Г. Хоткевич. Хоча в деяких містах (Кременчук, Маріуполь, Острог) кількість бажаючих перевищувала обсяг вакансій.

Українські студенти, як носії національної самосвідомості й учасники державотворчих процесів, виступили на захист Батьківщини від іноземного вторгнення. Українською студентською молоддю, переважно за підтримки побратимів із Галичини й Буковини – членів «Українських січових стрільців» створено «Перший Білоцерківський курінь українських юнаків-скаутів» (під керівництвом Є. Слабченка), військово-спортивні товариства: «Січ» (Київ), «Одеська Січ» (за участі Ю. Липи), «Українська національна сотня» (Харків), «Союз молоді» (Сімферополь). Знаменно, що представники самообілізованої молоді у складі студентського куреня Українських січових стрільців вирушили на фронт і полягли за свободу Батьківщини в боях із більшовиками під Крутами. У 1919 році делегати київського студентського полку – борці за Українську Народну Республіку прагнули створити відповідну структуру в університеті на Поділлі. Слід відзначити активну участь членів академічної спільноти в активізації просвітницької та волонтерської діяльності, молодіжного й жіночого руху, роботи осередку «Червоного Хреста» (голова – І. Огієнко, заступник – С. Русова). Про перетворення місцевого університету на потужний просвітницький осередок краю свідчить організація на його базі за участі викладачів і студентів курсів для абітурієнтів, гімназії для дорослих, курсів українознавства, дитячого садочка, народного університету. З ініціативи професора Кам'янець-Подільського університету К. Трильовського організовано в 1919 році у Вінниці, а згодом – у Кам'янці-Подільському Головний Січовий Комітет. Члени куреня студентів-січовиків допомагали українському війську, забезпечували порядок у місті; кілька груп студентів-санітарів було відправлено до армії УНР.

У зв'язку з визнанням урядом Української Народної Республіки січових і пластових організацій ефективною формою морального й фізичного виховання української молоді, осередком координації їх роботи став університет на Поділлі. Серед фундаторів та активістів товариств «Мати-Січ», «Молода січ», «Пласт» вирізнялися студенти-галичани, які керувалися підручником О. Тисовського й набутим досвідом. Студенти і викладачі вищих шкіл України активно залучалися до просвітницької діяльності в різних куточках країни, зокрема щодо організації низки курсів (підготовчих, українознавчих,

галузевих), природоохоронної роботи, збереження культурної спадщини, активізації краєзнавчого руху.

Спадкоємність традицій виховання студентської молоді забезпечувала зв'язок поколінь у збереженні та примноженні духовно-моральних цінностей, національно-патріотичних пріоритетів, що культивувалися в українських студентських товариствах початку ХХ століття та в українських університетах 1917–1920 років. Актуалізація національного виховного ідеалу передбачала орієнтацію на особистий приклад видатних синів і доньок України, утвердження гасла: «Вірність Богові та Україні!», культу національних героїв, пошани до родинних традицій і народних звичаїв. До найбільших свят академічних громад належали урочистості, присвячені альма-матер. У 1919 році з нагоди першої річниці заснування Кам'янець-Подільського університету було передбачено складання за християнським звичаєм урочистої обітниці викладачів на вірність Українській Народній Республіці, виголошення наукових доповідей, святковий концерт. Академічні громади відзначали свята традиційного українського календаря: Різдво, Великодень, Святого Василя, Миколая, влаштовували урочисті засідання принагідно до пам'ятних дат національної історії та ювілеїв діячів національної і світової культури: Т. Шевченка, Г. Сковороди, І. Котляревського, А. Данте, М. Тургенєва, Л. Толстого. Вихованню молодого покоління сприяв особистий приклад та авторитет викладачів, які самовіддано працювали в українських урядах: І. Огієнка, М. Василенка, М. Туган-Барановського, С. Русової, Л. Старицької-Черняхівської та багатьох інших.

Отже, провідні тенденції та особливості розвитку вищої школи в період національного державотворення 1917–1920 років: поміркований характер політики українських урядів, реалізація права академічної автономії; широке залучення громадськості до забезпечення принципів соціальної, гендерної та національної рівності в галузі вищої освіти; вдосконалення системи підготовки науково-педагогічних кадрів; державне фінансування інституту професорських стипендіатів; розширення спектру українознавчих досліджень, узаконення права захисту дисертацій українською мовою. Про адаптацію вищої школи до потреб студентів свідчить тимчасове зниження освітнього цензу для вступників; розширення варіативної та українознавчої складових змісту освіти; запровадження індивідуальних начальних планів; актуалізація національного

виховного ідеалу, функціонування Міжнаціональної ради студентських представників.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Висвітліть вплив педагогічної думки на розвиток вищої школи в 1917–1920 роках.
2. Розкрийте створення нових закладів вищої освіти: проекти та їх реалізація в 1917–1920 роках.
3. Схарактеризуйте заснування та діяльність українських університетів в часи національного державотворення.
4. Проаналізуйте тенденції та особливості організації освітнього процесу у вищій школі 1917–1920 років.
5. Схарактеризуйте успіхи та труднощі здійснення українізації освітнього процесу у вищій школі України 1917–1920 років.

Список джерел та літератури

- Завальнюк, О. М. (2008). Іван Огієнко – творець національної освіти в Україні, фундатор і ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету. У *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта* (сс. 311–320). Кам'янець-Подільський: К-ПНУ.
- Завальнюк, О. М. (2011). *Утворення і діяльність державних українських університетів (1917–1921 рр.)*: монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома.
- Корж-Усенко, Л. В. (2018). *Концептуальні та організаційно-педагогічні засади розвитку освітнього процесу у вищій школі України (1905–1920 рр.)*. Суми: Видавництво СумДПУ імені А. С. Макаренка.
- Любар, О. О., Стельмахович, М. Г., Федоренко, Д. Т. (1998). *Історія української педагогіки*. Київ.
- Різун, В. В., Тимошик, М. С., Конверський, А. Є. (2004). *Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Київ: Наша культура і наука.
- Розовик, Д. Ф. (2001). Становлення національної вищої освіти і науково-дослідної праці в Україні (1917–1920 рр.). *Етнічна історія народів Європи*, 8, 55–58.
- Розовик, Д. Ф. (2004). *Національно-культурне будівництво в Україні у 1917–1920 рр.* (дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01). Київ.

- Ротар, Н. Ю. (1997). Питання організації національної вищої освіти в політиці українських національно-демократичних урядів (1917–1921 рр.). *Питання історії України*, 1, 172–182.
- Сбруєва, А. А. (Ред.). (2003–2006). Хрестоматія з історії педагогіки (Ч. I–II). Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка.
- Сисоєва, С. О. (2003). *Нариси з історії розвитку педагогічної думки: навчальний посібник*. Київ: Центр навчальної літератури.
- Сухомлинська, О. В. (Ред.). (2005). *Українська педагогіка в персоналіях* (Кн. 1–2): навчальний посібник для студентів ВНЗ. Київ: Либідь.
- Ульяновський, В. (2007). Національне питання в Університеті Св. Володимира в 1917–1918 роках: спроба відкриття кафедри історії України. *Український археографічний щорічник*, 12, 224–246.

РОЗДІЛ 4

РОЗВИТОК УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ОСВІТИ РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ

4.2. Розбудова мережі закладів вищої освіти та організація освітнього процесу

Після утвердження радянської влади на території України наприкінці 1920-х років посилилася необхідність реорганізації вищих навчальних закладів УСРР. Радянське керівництво приділяло значну увагу проблемам розвитку освіти, усвідомлюючи її значення для формування молодого покоління. Проблеми розвитку педагогічної освіти в УСРР широко обговорювалися на першій Всеукраїнській нараді з питань освіти (1920 р.), на якій порушувалася проблема необхідності підготовки вчителів з вищою освітою на нових радянських засадах. Принциповим нововведенням стало скасування в радянській Україні університетів як пережитків минулого та розвиток зі старими академічними традиціями. Для підготовки вчителів для загальноосвітніх і професійних шкіл у 1920–1921 роках на базі окремих факультетів університетів, вищих жіночих курсів, учительських інститутів було створено інститути народної освіти, які склалися з факультетів соціального виховання і професійної освіти. Докорінним чином змінилися правила прийому до вищої школи. Так, необхідними умовами вступу до інститутів народної освіти була наявність рекомендацій від партійних, комсомольських, профспілкових організацій та успішне складання колоквіуму. Передбачався вступ без екзаменів для працівників освітньої сфери, які мали не менше, ніж чотирирічний стаж роботи.

Учительські інститути стали основою інститутів народної освіти, до яких приєднали філологічні та фізико-математичні факультети колишніх університетів. Юридичні факультети університетів передано до інститутів народного господарства, медичні факультети перетворено на медичні інститути. Загалом, у 1929 році в Україні діяли 42 інститути і 109 технікумів, проте їх матеріально-технічна база була слабкою. На відміну від дорадянської вищої школи, принциповим нововведенням радянської влади була ліквідація засад самоврядування, академічної свободи закладів вищої освіти та свободи наукового пошуку. В системі внутрішнього управління створення представницьких органів для керівництва вищою школою

радянська влада категорично відкинула; професорська рада визнавалася буржуазним пережитком. На думку більшовиків, чистої науки і знання не існувало, тому автономія вищої школи, як вияв духу науки, вважалася абсурдом: всі сфери життя мали підпорядковуватися тільки державі. Означена теза слугувала підставою для призначення владою на посаду ректора, не професора, як раніше, а передусім вірного комуніста. Поряд з ректором була введена посада політкомісара, що призначався губкомом партії, в обов'язки якого входив контроль за діяльністю викладачів і студентів, які мали забезпечувати орієнтацією освітнього процесу «шляху комуністичного будівництва» та усунення «контрреволюційних елементів».

Щодо навчально-методичного забезпечення вишів, особливістю цього етапу розвитку вищої освіти в Україні була відсутність стабільних програм та навчальних планів. Програми змінювалися майже щороку, причому вищий навчальний заклад вносив у ці програми зміни відповідно до вимог партії та марксистсько-ленінської ідеології. Академічна свобода щодо організації освітнього процесу та проведення наукових досліджень в Україні була відразу ліквідована радянською владою.

Пролетаризація вищих навчальних закладів передбачала формування контингенту студентів передусім за рахунок вихідців із робітничо-селянського середовища. На якості освіти студентів 1920–1930-х років негативно позначилися не тільки складні матеріальні умови, в яких вони знаходилися, але й активна мобілізація молоді на громадсько-політичну роботу. Колективи вищих навчальних закладів витрачали на реалізацію ідеологічної функції величезну кількість навчального часу. Якщо робітничо-селянське походження давало право на пільговий вступ до вишу, то участь студентів у громадсько-політичній роботі та партійна належність давали їм послаблення вимог у навчанні. Багато комсомольців-активістів одержували заліки за активну громадсько-політичну роботу, а не за знання. Важливими проблемами вищої школи була висока плинність студентського складу та брак кваліфікованих викладацьких кадрів, оскільки основним критерієм слугувала лояльність до нової влади.

Методи навчання спрямовувалися на обмеження лекційної системи викладання, організацію виробничого навчання, поширення групового опрацювання навчального матеріалу. Значну увагу

приділяла вища школа практичній роботі студентів на семінарських заняттях, що полягало в опрацюванні рефератів на певні теми та їх обговоренні, що ґрунтувалися на марксистсько-ленінській ідеології. Постановою від 19 вересня 1932 року ЦВК СРСР було унормовано перевірку знань студентів, запроваджено залікові сесії. Наприкінці 30-х років XX століття в окремих закладах вищої освіти було створено колегіальні представницькі органи дорадчого характеру, діяльність яких було підпорядковано органам Комуністичної партії. Авторитарна модель вищої школи на багато десятиліть відкинула автономістичні та демократичні тенденції. Особливістю радянського періоду була велика роль парторганізацій у керівництві вищими школами. До складу академічних рад, факультетських і предметних комісій обов'язково входили партійні студенти з правом вирішального голосу, як представники громадських організацій (партії). Місцеві партійні органи (губернські комстуди) через комосередки навчальних закладів брали участь у підборі викладачів, керівників (ректори, декани), обговоренні й вирішенні усіх питань на засіданнях рад навчальних закладів і рад факультетів (зокрема й навчально-методичними питаннями).

У 1930-х роках уряд УСРР (після 1937 р. – УРСР) повернув університет до структури освіти. Так, у 1933 році було відкрито Київський університет. У липні 1936 року було ухвалено постанову «Про педологічні перекручення в системі Наркомосів», відповідно до якої з освітнього процесу було усунено педологію, як таку, що наповнена шкідливими антимарксистськими ідеями. Водночас відбулося цілковите відновлення педагогіки, до цього відкинutoї педологією. Характерно, що у цей період головне завдання викладача вищої школи полягало не у забезпеченні високого рівня знань майбутніх фахівців, а у розкритті провідної рушійної сили Комуністичної партії у розвитку суспільства. Науково-педагогічна еліта України позиціонувалася чекістськими структурами як педагоги-шкідники, «націоналістичні ворожі елементи», які «захопили чимало ділянок педагогічної й теоретичної роботи», тому щодо них було застосовано репресивні заходи. Так, трагічно склалася доля групи педологів «Харківської фашистської школи» (О. Залужний, О. Попов, І. Соколянський та ін.), яких було засуджено за сфабрикованими звинуваченнями. Багато викладачів було розстріляно або знищено в таборах (М. Плевако, А. Шамрай,

О. Синявський М. Сулима та ін.). Загалом, у часи сталінського тоталітарного режиму тисячі представників українського відродження опинилися у скрутному становищі, стали жертвами репресивної державної політики, що унеможливлювало опір каральній системі та прояви інакомислення.

Таким чином, основні тенденції розвитку вищої школи в період 20–30-х років ХХ століття: у 1920-х роках за умов національно-культурного відродження в Україні створювалася оригінальна система вищої освіти, проте в 1930-х роках посилилася тенденція до уніфікації освітньої галузі в загальносоюзному масштабі та зближення вищої освіти з промисловістю, що було зумовлено соціально-економічними чинниками; у системі управління у 1920-х роках спостерігалася тенденція до реалізації принципу колегіальності і розширення прав студентського представництва у внутрішніх керівних органах ВНЗ, проте в 1930-х роках було взято курс на посилення єдиноначальності в усіх керівних освітніх структурах і централізацію управління.

У період Другої світової війни майже всі вищі навчальні заклади було евакуйовано на схід, а більшість викладачів та студентів призвано до лав Червоної армії. Після визволення території України від нацистських загарбників серйозними проблемами були руйнація матеріальної та науково-дослідницької бази вишів, зниження творчого потенціалу суспільства, брак науково-педагогічних кадрів, що було зумовлено не тільки воєнними втратами, але й діями радянських органів державної безпеки. Адже тисячі представників інтелігенції було розстріляно під час відступу радянських військ, значна кількість педагогів залишалася у лавах армії, в евакуації, багато талановитих науковців і педагогів загинуло або перебувало у полоні. Водночас уже в перші роки повоєнної відбудови починаються переслідування представників інтелігенції за співпрацю з окупантами, за найменші прояви вільнодумства. Тому кадрова проблема постала в цей час особливо гостро.

У повоєнний період система університетської освіти України зазнала активної реорганізації, забезпечивши фундаментальну підготовку висококваліфікованих фахівців, які розбудували господарство країни, працюючи на керівних та виконавських посадах. Повоєнні роки у розвитку університетської освіти України характеризуються відновленням їх структури, що пов'язане з

поверненням з евакуації університетів (Київського, Харківського, Одеського) з Казахської, Туркменської, Таджикиської РСР та Російської радянської федеративної соціалістичної республіки (РРФСР). Хоча частина професорсько-викладацького складу та ресурсної бази залишилась у південно-східних регіонах Радянського Союзу, проте у 1945 році в Україні вже діяло 6 державних університетів; крім того, відновили свою роботу 20 педагогічних інститутів, 34 учительські інститути, 77 педагогічних училищ та ін.). Активно відбудовувалися навчальні приміщення, гуртожитки, їдальні, спортивні майданчики і бази, майструвалося та відновлювалося обладнання й устаткування тощо.

Друга половина ХХ століття заклала підґрунтя для оновлення вищої освіти, її форм і методів, зокрема дистантної (дистанційної) форми та інтерактивних методів. Вища школа УРСР у ХХ столітті була складовою системи освіти Радянського Союзу, тому даючи загальну характеристику університетської освіти УРСР у період 50–70-х років ХХ століття, необхідно визначати загальні риси і враховувати специфіку вищої освіти республіки. Водночас повоєнний період характеризувався певними негативними явищами і тенденціями в розвитку вищої освіти – централізацією та галузевою уніфікацією, що призвело до згортання ініціативи викладачів і студентів, поглиблення ідеологізації, ігнорування національних особливостей різних регіонів країни, стандартизації, авторитарності, радянзації та русифікації.

У 1959 році вийшов Закон Верховної Ради УРСР «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР», який окреслив головні завдання вищої школи, зокрема: підготовка висококваліфікованих кадрів, виконання науково-дослідних робіт, підвищення кваліфікації тощо (ст. 37); поліпшення педагогічної підготовки студентів університетів; забезпечення подальшого розвитку університетської освіти, включаючи значне збільшення випуску фахівців з нових розділів математичних, біологічних, фізичних, хімічних наук, посилення теоретичної та практичної підготовки студентів, значно піднесення ролі університетів у розв'язанні найважливіших проблем природничих і гуманітарних наук (ст. 42); затвердив доцільність організації при ВНЗ науково-дослідних інститутів, лабораторій і об'єднань, виходячи з того, що наукова робота має бути невіддільною від вищих навчальних закладів (ст. 51).

У 1959 році було ухвалено програми науково-дослідних робіт, що сприяли підвищенню ступеня концентрації наукових сил і засобів на найважливіших дослідженнях, що мали теоретичне і практичне значення. Було визначено провідну роль фізики серед природознавчих наук, зокрема розробку питань космічного променів, ядерних реакцій, напівпровідників. Проголошено активний розвиток біохімії, агрохімії, біофізики, мікробіології, вірусології, селекції, генетики, що передбачало відповідну підготовку фахівців в університетах та науково-дослідних установах.

У своїй доповіді М. Хрущов (1959 р.) наголосив на перебудові вищої школи завдяки наближенню її до промислового і сільськогосподарського виробництва, що передбачало політехнізацію вищих навчальних закладів. Унаслідок оновлення навчальних планів школи (1959–1965 рр.) відповідно до нових законів про школу і народну освіту, рішень XXI і XXII з'їздів КПРС, червневого Пленуму ЦК КПРС (1963 р.), створення нових програм, підручників, методичного забезпечення тощо, вищі навчальні заклади почали власну перебудову, спрямовану на забезпечення потреб школи за ініціативи Міністерства освіти та Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР. Було вжито заходів для подолання паралелізму й дублювання навчального матеріалу в різних дисциплінах. В цілому 60–70-і роки ХХ століття відзначились видавництвом значної кількості праць узагальнюючого характеру, присвячених розвитку вищої освіти СРСР і України, критичний аналіз яких дає змогу зрозуміти специфіку розвитку вищої освіти країни відповідного періоду, зробити узагальнення, побачити недоліки та прорахунки, виокремити продуктивні ідеї та реальні досягнення.

Якщо до середини 50-х років ХХ століття тривав активний процес одержавлення усіх форм громадського життя, то на кінець 1960-х – початок 1970-х років припало поєднання освіти та науки, фундаментальних і прикладних досліджень. Регулярним стало проведення наукових симпозіумів з проблематики управління, планування й організації наукових і технічних досліджень. Університетська освіта набувала наукової спрямованості: вважалося, що широка загально-наукова підготовка, глибоке вивчення суспільних наук дозволяє більш ефективно вивчати дисципліни, передбачені навчальним планом. Постійно наголошувалося, що центрами зосередження наукової думки є спеціальні наукові установи

та університети, що сприятимуть зростанню масштабів і темпів науково-технічного прогресу: взаємозв'язок та взаємообумовленість технічного прогресу, розвитку науки, підготовки наукових і технічних кадрів, підвищення культурно-технічного рівня є пропорційно залежним від діяльності вищої школи.

Кардинально нові підходи щодо практичної підготовки фахівців у закладах вищої освіти окреслили Інструкція по педагогічній практиці студентів державних університетів (1955 р), Положення про виробничу практику студентів вищих навчальних закладів СРСР (1956 р.), Інструкція по виробничій практиці студентів вищих навчальних закладів СРСР (1956 р.), якими закріплено базові заклади для проходження практики студентами, обов'язки керівників практики від університету, планування, облік та оплату практикантам і їх керівникам. Відповідно до нормативно-правових документів того часу, головними завданнями вищої школи України були підготовка висококваліфікованих фахівців, виконання науково-дослідних робіт, підготовка науково-педагогічних кадрів, підвищення кваліфікації.

Станом на 1968 рік у СРСР діяло 44 університети, в яких навчалось 454 тис. студентів. Виразною тенденцією 60–70-х років ХХ століття стало збільшення часу на вивчення нормативних дисциплін. Відсутність наукових засад розробки навчальних планів призвела до впровадження екстенсивного підходу, що спричинило перевантаження студентів за рахунок збільшення обсягу навчального часу; багатопредметності; недооцінки зв'язку профільної підготовки студентів з їх повсякденною діяльністю. Основними недоліками системи вищої освіти був формалізм знань, неспроможність застосувати набуті знання у практичних ситуаціях, невміння налагоджувати взаєморозуміння у трудових колективах, неадекватність у прийнятті коректних рішень тощо, більшість із яких збереглася до нашого часу. університети як інтегровані центри культури, науки і навчання, в яких провадилася підготовка фахівців широкого профілю з природничих та гуманітарних дисциплін для наукових установ, промислових підприємств, культурно-просвітницьких закладів, середньої та вищої школи, органів управління, суспільних та громадських організацій тощо.

Тавим чином, університети в радянській Україні сприяли розширенню доступу до вищої освіти широких верств населення.

Проте у цей період негативними тенденціями була уніфікація, централізація, русифікація університетської освіти.

4.2. Український Вільний Університет – провідний осередок національної вищої освіти за кордоном

Визнаним репрезентантом української вищої освіти за кордоном є Український вільний університет (УВУ), що свідчить про здатність українських інтелектуалів до продукування гідних освітніх зразків в умовах інокультурного середовища. Функціонування УВУ у провідних культурно-освітніх осередках Європи (Відні, Празі, Мюнхені) асоціюються з відповідними періодами історії закладу. УВУ цілком можна вважати спадкоємцем європейських традицій та академічних інновацій, апробованих у системі вищої освіти України часів національного державотворення. Доцільно підкреслити істотне значення приватної та громадської ініціативи представників національної інтелігенції у становленні та розвитку Українського вільного університету. Ідею відкриття закладу одним із перших оприлюднив у 1919 року професор О. Колесса на зборах Українського наукового товариства, що вирішило заснувати Інститут української культури у Празі або Відні для інтелектуальної підтримки українців, які через війну опинилися за межами батьківщини. Тоді вибір було зроблено на користь австрійської столиці, де діяли численні українські товариства і видавництва. Український вільний університет став спільним проектом вчених, митців і студентства: «Союзу українських журналістів і письменників» (голова В. Кушнір), «Українського товариства прихильників освіти» (голова С. Дністрянський) і Українського соціологічного інституту (на чолі з М. Грушевським). Апробацію задуму здійснено у формі лекцій українських вчених восени 1920 року, яким за пропозицією Д. Антоновича і М. Грушевського надано систематичності.

При обговоренні моделі майбутнього університетського осередку професор М. Грушевський обстоював новий тип відкритого (загально доступного) університету, як комплексу автономних інституцій, без обмежень щодо програми, освітнього рівня вступників, можливостей залучення компетентних фахівців. Натомість О. Колесса виступав за поєднання недержавного характеру закладу з обов'язковими вимогами щодо класичного європейського університету: академічна свобода, визначений зміст навчання,

наявність середньої освіти у вступників і наукової кваліфікації викладачів. Після перемоги позиції О. Колесси М. Грушевський відмовився від участі у проекті. Означені підходи до ідеї «вільного університету» маркували різні освітні парадигми: традиційну академічну та інноваційну антропоцентричну, націлену на самореалізацію суб'єктів освітнього процесу. М. Грушевський прагнув до демократизації вищої школи, а для О. Колесси пріоритетом стали підготовка національної еліти на основі усталених академічних цінностей і набуття УВУ рівноцінного статусу серед університетів. Проте модель М. Грушевського, наближену до американської, реалізовано в практиці Українського соціологічного інституту у Відні, що передбачав вільний вибір курсів і тем проектів, обрання слухачами заочної форми навчання.

У «Відозві про заснування УВУ» (1921 р.) метою закладу визначено «ширення вищої освіти в усіх напрямках людського знання» ... «при забезпеченню повної волі погляду та напрямку думання»..., що «підсилить престиж народу перед чужинцями і є наглядною маніфестацією культурної самостійності і суверенності нашої нації...». Установчий документ підписали представники адміністрації (ректор, професор О. Колесса, професори І. Ганицький, С. Дністрянський, В. Старосольський), керівництва «Союзу українських журналістів і письменників» (доктор В. Кушнір, поет О. Кандиба-Олесь, секретар О. Баранів) і студентського самоврядування (І. Федів, М. Обрізків, Б. Скорик). Організаторами передбачено автономне вирішення наукових питань, включення до професорської колегії тільки професорів і доцентів вищих шкіл, допущення до навчання з правом складання іспитів усіх охочих, незалежно від формальної підготовки, ініціювання викладання нових курсів, підтримку закладу «університетським фондом», до складу якого включено представників «Союзу» і УВУ.

Урочисте відкриття Університету за участі представників влади, наукових кіл, громадськості, зарубіжних делегацій і студентства відбулося 17 січня 1921 року. Міський магістрат дозволив УВУ працювати у приміщеннях віденських шкіл. До складу Сенату закладу ввійшли ректор О. Колесса, І. Ганицький, С. Дністрянський, В. Старосольський та ін. Гордістю професорсько-викладацького складу УВУ стали академіки і професори: І. Горбачевський, О. Колесса, С. Смаль-Стоцький, Д. Дорошенко, Д. Антонович, С. Рудницький,

Ф. Щербина, С. Дністрянський, В. Старосольський, С. Шелухин. Проте замість запланованих трьох факультетів довелося відкрити два: філософічний (історико-філологічний і природописний відділи) та факультет права і суспільних наук. Єдиним академічним випуском була габілітація І. Мірчука (в майбутньому, ректора УВУ).

У лютому 1921 року Українська академічна громада у Празі звернулася з пропозицією звернути увагу на понад 1000 українських студентів, які жили в Чехо-Словацькій Республіці. У травні 1921 року делегація у складі О. Колесси і С. Дністрянського передала Президенту Т. Масарику відповідний меморандум і невдовзі УВУ перенесено до Праги. «Статутом Українського вільного університету» 5 жовтня 1921 року визначено порядок забезпечення та управління закладу, окреслено права та обов'язки викладачів та студентів, передбачено щорічні перевибори ректора, допуск студентських представників до засідань професорської колегії. Структура УВУ охоплювала філософічний факультет та факультет права і суспільно-економічних наук. Метою Українського вільного університету визначено «творчу позитивну працю», спрямовану на служіння науці та культурі рідного народу викладами і науковими працями рідною мовою, підтримку зв'язків з усім науково-культурним світом. Університетська громада визначала завдання, орієнтуючись на перспективу повернення в Україну: підготувати молодь до діяльності в різних інституціях та майбутніх урядах; організувати наукову працю і дати змогу професорам, доцентам, іншим ученим продовжувати фахові студії; полегшити формування українського університету чи університетів на рідній землі та бути готовим до перенесення закладу на рідну територію.

У празький період кадровий склад УВУ поповнився міністрами і членами дипломатичних місій часів української державності, політичним емігрантам із радянської України (Д. Чижевський, С. Бородаєвський, В. Тимошенко, В. Біднов, О. Лотоцький, О. Оглоблін, Н. Полонська-Василенко, І. Борковський, О. Бочковський, В. Щербаківський, Л. Білецький, П. Ковалів, О. Андрієвський, Л. Окіншевич, О. Шульгин, В. Кубійович, Ф. Швець). Статутом УВУ було передбачено безкоштовне здобуття освіти. Більшість студентів, які одночасно навчалися і в Карловому університеті, і в інших вищих школах республіки отримували стипендії. В УВУ здобували освіту представники 25 національностей. Студентський склад у 1923 році

налічував 874 особи. Представники української інтелігенції докладали зусиль до підтримки «жертв національної катастрофи». Проблемами академічної молоді переймалися члени «Української жіночої громади», до якої належали студентки і викладачки УВУ, «Українсько-литовське студентське товариство», «Чесько-український комітет допомоги українським та білоруським студентам у Празі», що здійснював розподіл стипендій, утримував інтернати, допомагав ліками, літературою, організовував закордонні екскурсії, опікувався студентськими спілками. Особливістю УВУ було здійснення освітнього процесу українською мовою, проте іноді лекції читалися чеською, словацькою, французькою, англійською, німецькою; крім того, вивчалися класичні мови. Вагомим був внесок викладачів у розроблення і впровадження у навчальний процес широкого спектру дисциплін з україністики, більшість з яких раніше не викладалися. Серед форм і методів навчання переважали лекції, семінари з дискусіями, лабораторні заняття, екскурсії, різні вправи. Контроль знань здійснювався завдяки колоквиумам та іспитам. Більшість молоді ставилися до здобуття освіти в УВУ як до сумлінного виконання патріотичного обов'язку. Поглибленню дослідницької діяльності сприяло залучення молоді до засідань гуртків і наукових товариств на базі УВУ, оприлюднення авторських розвідок у періодичних і наукових виданнях. УВУ демонстрував тенденції до поєднання елітарності та егалітарності, універсалізації та професіоналізації, полікультурності та національної спрямованості освіти; дотримання засад соціальної, гендерної і національної рівності.

Для підготовки нової генерації науково-педагогічних кадрів засновано інститут професорських стипендіатів. Підвищенню кваліфікації викладачів сприяв інститут асистентів. У 23-річному віці докторську дисертацію в УВУ захистив Олег Кандиба (Ольжич). Першими почесними докторами УВУ стали визначні репрезентанти національної культури і науки: письменники О. Кандиба-Олесь, О. Кобилянська, Б. Лепкий, В. Стефаник, композитори В. Барвінський, О. Кошиць, вчені А. Волошин, І. Горбачевський, Д. Дорошенко, О. Колесса. Серед наукових осередків УВУ (медиків, хіміків, інженерів, природників) продуктивністю вирізнялося Історично-філологічне товариство. Видавнича продукція УВУ надходила до бібліотек і наукових установ світу. Тільки за перше десятиріччя діяльності УВУ викладачі долучилися до роботи понад 20 конгресів, стали

організаторами й учасниками представницьких Українських наукових з'їздів у Празі.

За участі УВУ та Українського громадського комітету засновано Український високий педагогічний інститут імені М. Драгоманова, Українську студію пластичного мистецтва, Українську господарську академію в Подебрадах. Професори УВУ викладали українознавчі курси в інших вищих школах. Інформуванню громадськості про Україну сприяли публічні лекції викладачів УВУ, що збирали сотні слухачів. Для консолідації національної інтелігенції непересічне значення мав Музей визвольної боротьби України у Празі. Український академічний комітет на чолі з ректором УВУ був визнаний у Лізі Націй. «Центральний союз українського студентства», лідерами якого були активісти УВУ, став членом Міжнародної студентської конфедерації. Пріоритетами для українських вчених стали підтримка нової демократичної Європи, викриття сутності тоталітарних режимів, розвиток української культури, трансляція світовій спільноті достовірної інформації про Україну. Енергійно обстоювали права українців Громада українських студенток і Український жіночий Союз. Активністю вирізнялося студентство УВУ в розвитку «Соколу» і «Пласту». Самореалізації студентів сприяла участь у різних товариствах (загальностудентських, фахових, просвітницьких, мистецьких, ідеологічних, кооперативних, спортивних тощо), особливо активно – в «Просвіті». Особливо урочисто відзначалися національні свята: День соборності України, Шевченківські свята, День матері, академії на честь професорів і видатних українських діячів. Про інтенсивне життя української молоді свідчить творчість репрезентантів плеяди празьких шкіл (поетичної, мистецької, композиторської, історичної, археологічної), успіхи в змаганнях з мистецтва і спорту республіканського і світового рівня.

На початку 30-х років ХХ століття унаслідок економічної кризи і зближення Чехо-Словаччини з Радянським Союзом обмежено права української еміграції. Загрозу ліквідації Українського вільного університету нейтралізовано зусиллями І. Горбачевського, який сполучав функції ректора УВУ і Президента Чехо-Словацької Академії наук. Після окупації Чехо-Словаччини гітлерівськими військами підпорядкування німецькому куратору призвело до тотального контролю і обмеження прав УВУ. З наступом у 1945 р. Червоної армії більшість викладачів було ув'язнено або розстріляно, а група

професорів вирушила на захід з надією врятувати альма-матер. З дозволу баварської та окупаційної американської влади заклад розпочав роботу в приміщеннях таборів Ді-Пі в Аугсбурзі. Згодом міністерство Баварії надало для потреб закладу шкільну споруду. Ректором УВУ обрано професора В. Щербаківського. У Статуті 1948 року акцентовано на націотворчій меті Українського вільного університету: «плекати всі галузі науки, а, зокрема, ті, що безпосередньо або посередньо стосуються до української нації, і розвивають основи української культури як складової частини культури людства». Наприкінці 1940-х років в УВУ навчалось понад 500 студентів, а кількість професорів досягла 80 осіб, серед яких були вчені «нової» хвилі еміграції: Ю. Бойко-Блохин, Ю. Бурггардт-Клен, Г. Ващенко, М. Ветухів, В. Державин, П. Зайцев, О. Кульчицький, П. Курінний, Ю. Панейко, Ю. Шевельов-Шерех, В. Янів. З метою збереження і розвитку академічних традицій з допомогою викладачів УВУ було засновано Українську вільну Академію наук, відроджено Наукове товариство імені Т. Шевченка, відновлено «Центральний союз українського студентства».

Українську вищу освіту в Західній Німеччині представляла ціла мережа закладів: Український вільний університет, Українська економічна висока школа і Богословсько-педагогічна академія в Мюнхені, Український технічно-господарський інститут у Регенсбурзі, Інститут живих мов в Аугсбурзі, проте тільки трьома з них вдалося домогтися визнання дипломів. На думку Н. Полонської-Василенко, УВУ дав імпульс до створення вільних університетів, зокрема Балтійського університету в Гамбурзі, Німецького вільного університету в Берліні. Успішна акредитація УВУ та здобуття права надавати наукові ступені магістра, доктора та доктора габілітованого сприяло зростанню престижу закладу. Декретом баварського Міністерства освіти й віровизнань 16 вересня 1950 року УВУ визнано приватним університетом з відповідними академічними правами, що пізніше підтверджено законом Баварії про вищу школу 1978 року. Проте через масову еміграцію викладачів і студентів для пошуку більш сприятливих умов самореалізації довелося внести корективи в організацію освітнього процесу. Замість лекцій активніше практикувалися консультації та семінари з малими групами, що призвело до десятирічної перерви в реалізації стаціонарної форми навчання. Натомість рішенням Сенату УВУ було відкрито

університетські представництва в Канаді, США і Франції, що діяли до 1990-х років. Аудиторні заняття було відновлено з 1965 року (літні й зимові курси українознавства, педагогічні та мовні курси). Водночас УВУ вдалося зберегти репутацію знаного наукового осередку завдяки активній участі професури в роботі численних з'їздів і конференцій у Німеччині та поза її межами. Систематичного характеру в УВУ набули наукові заходи і мистецькі виставки на честь видатних чеських і німецьких діячів, суспільних подій тощо.

У цей період заклад отримав помешкання і скромні субсидії від Федеративної Республіки Німеччини (до 1996 р.) і Вільної Держави Баварії (до 2006 р.). Попри обмеження контингенту слухачів УВУ продовжив налагоджувати зв'язки із зарубіжними осередками україністики, передусім у таких основних напрямках: дослідження історії, культури й народного господарства України; вивчення його взаємозв'язків з іншими народами; надання університетської освіти новій українській генерації наукових дослідників, політичних і громадських діячів; ознайомлення широкого світового загалу з об'єктивними відомостями про Україну та її народ. Діяльність закладу була зосереджена на видавництві наукової і навчально-методичної продукції та докторизації здобувачів, більшість із яких навчалися в УВУ. Професори УВУ викладали в різних країнах світу: Д. Чижевський у Гарварді, Я. Рудницький у Манітобському університеті, О. Пріцак у Гамбурзі і Парижі, Ю. Шевельов у Колумбійському університеті, Р. Смаль-Стоцький у Маркет-університеті, О. Андрушків в Університеті Сетон Холл, М. Ветухів у Колумбійському університеті, О. Горбач в університетах Геттінгена та Марбурга.

Повне навчання в університеті було відновлено у 1993 році. Сучасну структуру, завдання та перспективи розвитку закладу представлено в Концепції УВУ, розробленій у 2000 році, У процесі розробки нового статуту УВУ було засновано третій факультет – україністики. Нині до структури УВУ входять Інститут дослідження українсько-німецьких відносин, Інститут ринкової економіки і Педагогічний інститут, що забезпечує підвищення кваліфікації вчителів українознавчих предметів. Згідно з угодою між Міністерством освіти та науки України і Українським вільним університетом (1992 р.) було визнано правочинність дипломів УВУ в Україні. Український вільний університет є єдиним у світі закладом вищої освіти за межами України, що здійснює підготовку українською

мовою за програмами магістерського і докторського рівнів. В організації освітнього процесу важливе місце посідають дискусії, що сприяють розвитку самостійності думки і формуванню критичного мислення студентів. Значна увага надається порівняльній студіям. У сучасних умовах засадничими для УВУ є європейські демократичні цінності, синтез національної ідентичності з толерантністю, прагнення узгодження тенденцій до глобалізації, інтернаціоналізації та локалізації вищої освіти. УВУ має на меті формування представників національної еліти, «виховання нового покоління лідерів та професійних кадрів, здатних будувати здорове, справедливе та економічно життєздатне громадське суспільство». Зростає посередницька роль закладу в інтеграції України до європейського і світового науково-освітнього простору. Активізувалося стажування викладачів, інші форми наукової співпраці.

Таким чином, упродовж багатьох десятиліть УВУ був єдиним університетом, що репрезентував за кордоном незалежну українську науку, забезпечуючи спадкоємність у розвитку наукових шкіл і формуванні представників молодого покоління з урахуванням здобутків національної і світової культури. Академічна громада позиціонувала УВУ як школу самоврядування, державотворення та демократії. Академічне співтовариство сприяло налагодженню комунікації представників різних народів, генерацій, напрямів і переконань, передусім вихідців із країн, де тоталітарні режими унеможливлювали вільну творчу самореалізацію викладачів і студентів. Функціонування УВУ засвідчило здатність національної інтелігенції до самоорганізації в екстремальних умовах, слугуючи прикладом для інших вільних університетів в Європі.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Нові процеси в розвитку вищої освіти в радянський період.
2. Особливості організації освітнього процесу у вищій школі в радянський період.
3. Підходи українських радянських і зарубіжних вчених до розвитку вищої школи в радянський період.
4. Переваги і недоліки радянської системи вищої освіти.
5. Переваги і недоліки української вищої освіти за кордоном у XX столітті.

Список джерел та літератури

- Віднянський, С. В. (1994). *Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921–1945 рр.)*. Київ.
- Ворох, А. О. (2006). *Розвиток вищої технічної освіти в Україні (20–30-ті рр. ХХ ст.)* (дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01). Слов'янськ.
- Ефименко, Г. Г., Красников, В. М., Новоминский, А. Н. (1978). *Высшая школа Украинской ССР. Успехи, проблемы развития*. Київ.
- Корж-Усенко, Л. В., Сидоренко, О. Л. (2020). *Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики: монографія*. Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка.
- Пітов, В. І. (Ред.). (1967). *Вища школа Української РСР за 50 років (Ч. 1–2)*. Київ.
- Полонська-Василенко, Н. Д. (1971). Український вільний університет (1921–1971). *Український історик (Нью-Йорк, Мюнхен)*, 1–2, 17–27.
- Сисоєва, С. О. (2003). *Нариси з історії розвитку педагогічної думки: навчальний посібник*. Київ: Центр навчальної літератури.
- Сухомлинська, О. В. (2002). Періодизація педагогічної думки в Україні: кроки до нового виміру. У В. Г. Кузь (Ред.). *До витоків становлення української педагогічної науки*. Київ: Науковий світ.
- Сухомлинська, О. (2003). *Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем*. Київ: А.П.Н.
- Сухомлинська, О. В. (Ред.). (2005). *Українська педагогіка в персоналіях. (Кн. 1: Х–ХІХ ст.)*. Київ: Либідь.
- Сухомлинська, О. (2007). Історико-педагогічний процес в Україні: регіональний вимір, *Шлях освіти*, 2.
- Сухомлинська, О. (2017). Педагогіка і педагоги в діяльності Всеукраїнської академії наук (до 100-річчя НАН України і 25-річчя НАПН України). *Історико-педагогічний альманах*, 1.
- Терентьева, Н. О. (2016). *Тенденції розвитку університетської освіти в Україні (друга половина ХХ – початок ХХІ століття)* (дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01). Київ.

РОЗДІЛ 5

РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ВИЩОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

5.1. Історія Глухівського вчительського інституту

З піднесенням у 60-70-х роках ХІХ століття громадсько-педагогічного руху, розвитком мережі народних шкіл на порядку денному постала проблема підготовки вчительських кадрів. До 1917 року в Україні було кілька учительських інститутів: Феодосійський (1872 р.), Глухівський (1874 р.), Київський (1909 р.), Катеринославський (1910 р.), Вінницький (1912 р.), Миколаївський (1913 р.), Полтавський (1914 р.), Чернігівський (1916 р.). Місто Глухів не випадково було обране для заснування в ньому інституту, адже на думку царських чиновників, у провінційному місті молодь буде позбавленою впливу прогресивних ідей. Попечитель Київського учбового округу писав міністру освіти, що «Глухів, знаходячись на окраїні Чернігівської губернії, у сусідстві з губерніями Курською і Орловською, має суто російський характер, а тому вихованці інституту будуть знаходитись поза неблагонадійними впливами місцевого оточення...». 21 вересня 1874 року відбулося офіційне відкриття Глухівського учительського інституту. Зараховано було всього 25 осіб.

За «Положенням про учительські інститути» 31 травня 1872 року Глухівський учительський інститут із трирічним терміном навчання був закритим навчальним закладом, що здійснював підготовку вчителів для міських училищ Чернігівської і Полтавської губерній. У Глухівському інституті мало бути не більше 75 вихованців. До закладу зараховувалися чоловіки, які закінчили семінарії або гімназії. Оскільки для випускників учительських семінарій двері до університетів тоді були зачиненими, то вчительські інститути були, як зазначав випускник закладу, письменник С. Сергеев-Ценський, своєрідними «університетами для бідних».

Спочатку Глухівський інститут працював у найманому приміщенні, а в 1877 році завершено обладнання власної споруди, до чого долучилися члени родини Терещенків. У перші роки існування закладу загальноосвітня підготовка студентів була недостатньою, однак професійно-педагогічна складова характеризувалася високим рівнем. В роботу Глухівського вчительського інституту впроваджувалися нові досягнення психолого-педагогічної науки,

зокрема ідеї К. Ушинського, адже серед викладачів закладу було багато послідовників талановитого педагога. У навчальному закладі працювали філолог, автор досліджень з українського народознавства та фольклору П. Житецький, історик І. Андрієвський, викладач малювання О. Шапорін, інші прогресивні педагоги. У 1876 році було відкрито двокласне міське училище, де студенти здійснювали свою педагогічну практику. Директор О. Белявський періодично організовував на базі інституту курси для вчителів. Поступово робота закладу налагоджується, стабілізується викладацький склад, поліпшуються відносини вихованців і наставників.

У 1894-1905 роках директором Глухівського вчительського інституту був І. Андрієвський, під керівництвом якого провадили творчу діяльність знані викладачі Г. Линник, М. Тростніков, М. Демков. У цей час реакційна політика царизму позначалася на правах вихованців учительських інститутів: заборонялися будь-які колективні дії студентів (зібрання громад, кас взаємодопомоги, організація бібліотек, групове читання книг). За найменшу провину передбачалися суворі стягнення, аж до виключення з інституту. Проте напередодні революції 1905–1907 років в інституті почастишали випадки невиконання вихованцями інструкцій, пропуски занять, особливо «Закону Божого». Студенти організовували таємні зібрання, спрямовані на боротьбу з режимом самодержавства, душею яких був студент С. Панасенко - майбутній відомий український письменник Степан Васильченко. На засіданнях українського нелегального гуртка виступав майбутній знаний історик Д. Дорошенко.

15 вересня 1905 р. студенти виступили проти інститутської адміністрації. С. Панасенка було делеговано для вручення директору вимог студентства щодо змін інститутських програм, демократизації управління інститутом тощо. Після відхилення вимог студенти влаштували двотижневий страйк. З Києва прибув інспектор, проте не зміг домогтися «необхідного упокорення». Тоді до міста було відряджено інспектора з особливими повноваженнями і правом закрити інститут. 8 жовтня 1905 року було відновлено заняття в інституті, проте повідомлення про «Маніфест 17 жовтня» зумовило новий виступ студентів, які брали активну участь в антиурядовій маніфестації в Глухові. Ці суспільні події відображено С. Васильченком (Панасенком) в автобіографічній повісті «Мій шлях» і М. Карповим у повісті «Грізний рік».

В січні 1906 року інститут було закрито на місяць, проте це не вплинуло на зменшення радикальних настроїв студентів. У серпні 1906 року закрили інтернат для «підтримання певного порядку в інституті і необхідного спокою серед вихованців». 20 лютого 1907 року в день відкриття другої Державної Думи, студенти знову організували страйк: не з'явилися на заняття, агітували гімназистів. Після розслідування «безпорядків» у Глухівському інституті одного студента було виключено, а трьох позбавлено стипендії. Під впливом творів М. Коцюбинського студенти звернулись до українського письменника з проханням прийняти їх до чернігівської «Просвіти». За порадою М. Коцюбинського вони долучилися до активного розповсюдження літератури, розпочали роботу щодо українізації освітнього процесу: надіслали міністру освіти листа з підписами більшості студентів про необхідність викладання в інституті української мови, літератури та історії. 13 квітня 1908 року директор повідомив про це клопотання педраду, яке було відхилене педрадою. 8 грудня 1908 року директор інституту виявив і конфіскував велику збірку української літератури. Однак радикальні настрої продовжували вирувати в середовищі студентів. Нелегальний гурток студентів інституту мав зв'язок зі студентами Київського університету. Проте після обшуків жандармерії квартир студентів гурток припинив існування.

Передові викладачі інституту розвивали прогресивні ідеї, виступаючи проти застою в педагогіці й методиці. Так, директор М. Григоревський (1909–1913 рр.) мав значний досвід адміністративно-організаційної роботи. За часів його директорства було впорядковано приміщення і територію інституту, а бібліотека поповнилася тисячами видань і стала однією з найбільших педагогічних бібліотек України. Щоб піднести рівень навчання, М. Григоревський запровадив нові предмети: краєзнавство, тригонометрію, космографію.

Викладачі узагальнювали цінний педагогічний досвід учителів народних шкіл, готували методичні розробки з математики, природознавства тощо. Свідченням творчої діяльності співробітників інституту були статті, вміщені в збірниках «Щорічник Глухівського учительського інституту» та інших виданнях. Заперечуючи застарілі підходи, автори творчо підійшли до розв'язання методичних питань, спираючись на досвід і результати власних експериментів.

У 1910 році було відкрито педагогічний музей, що знайомив відвідувачів із методичними посібниками, науковою літературою, періодичними виданнями і наочністю з предметів програми міських училищ, із кращими роботами з ручної праці, педагогічними творами тощо. Музей було створено на «пожертвування» різних установ міста, але вже за кілька років заклад став гордістю інституту, своєрідною педагогічною лабораторією для студентів і вчителів. У ньому зберігалось тисячі примірників літератури та експонатів. Значну увагу М. Григоревський приділяв розвитку міського училища, де проводились показові уроки, здійснювалося їх обговорення на педагогічних конференціях.

Особлива увага в Глухівському вчительському інституті приділялася викладанню ручної праці. Вироби студентів експонувалися на виставках, а їхні автори відзначалися медалями і дипломами. Викладацький колектив звертав увагу на ознайомлення студентів з ефективними формами і методами роботи з учнями міських училищ, на розвиток самостійності, ініціативи і творчості студентів.

Успішному формуванню майбутнього вчителя сприяла чітка організація педагогічної практики вихованців випускного класу. З 10 вересня до 10 жовтня всі студенти Глухівського інституту щоденно відвідували уроки вчителів міського училища, знайомлячись із змістом предметів, методами викладання, навчально-методичними посібниками, з учнями і режимом роботи закладу, звітуючи перед директором інституту. З 11 жовтня до 1 квітня студенти проводили пробні уроки, де кожен мав змогу засвідчити свої вміння та здібності. Такі заняття відбувалися за присутності викладачів інституту, учителів, вихованців випускного класу, а потім обговорювалися. З 1 листопада вихованці випускного класу проводили залікові уроки, що оцінювались як екзаменаційні й аналізувались щосуботи після вечірнього богослужіння на спеціальних педагогічних зборах.

У Глухівському вчительському інституті були належно організовані заняття з воєнної і шведської гімнастики. М. Григоревський ставив питання про будівництво в інституті спортивного манежу, дбав про роботу міського училища при інституті. За редакцією Григоревського було здійснено випуски «Щорічника Глухівського вчительського інституту», що знайомив читачів із

різними педагогічними течіями, з новими явищами в розвитку освіти, містив матеріали про діяльність інституту.

Обрав для навчання Глухівський учительський інститут майбутній письменник і педагог С. Сергеев-Ценський, де він одержав різнобічні знання і відкрив для себе Україну. З Глухівським учительським інститутом пов'язане життя С. Васильченка (Панасенка) – майбутнього письменника і педагога, який був одним із організаторів політичного страйку глухівських студентів під час першої російської революції. Після відрахування зі складу інституту працював на педагогічній ниві і був уособленням справжнього «народного учителя».

У Глухівському учительському інституті здобув педагогічну освіту відомий письменник і кінорежисер О. Довженко. Згодом він писав про цей період свого життя: «Я згадую Глухів і свою романтичну юність ... учительський інститут. Він стоїть переді мною, як живий, білий, чистий, з штаббовими трояндами і посипаними жовтим піском доріжками садка...». Заслуговує на увагу участь О. Довженка в українському русі, який в інституті фактично ніколи не припинявся. Це і українські гуртки, зв'язки з Київською і Чернігівською громадами, нелегальні українські бібліотеки, вимоги студентів ввести до програми українського компоненту. «Тут же в інституті, – згадував О. Довженко в автобіографії, – я вперше познайомився з українськими книжками на квартирі у своїх товаришів. Це був «Літературно-науковий вісник» і газета «Нова рада», що видавалися, здається, у Львові і читалися у нас потай від педагогів, як щось рідне, але заборонене». О. Довженко здружився з однокурсником П. Фурсом із села Береза, де друзі організували український етнографічний хор і драматичний гурток.

У цей час Глухівський учительський інститут називали «мужицьким університетом» для талановитих селянських дітей, яким був закритий шлях до університету. Соціальний склад студентства інституту був досить строкатим, проте 92% складали вихідці з нижчих станів. Потрібно зазначити, що інституту в період дореволюційної історії щастило на талановитих викладачів, серед яких були провідні фахівці-методисти, автори підручників та оригінальних методик, знаних в Російській імперії і за її межами. Глухівський учительський інститут готував справді висококваліфікованих учителів. В «Історичній записці» у зв'язку з 40-річчям закладу зазначалося, що із

726 вихованців інституту значна частина залишається на педагогічній ниві, а 3/5 інспекторів народних училищ Київської і частково Варшавської учбових округ є випускниками Глухівського учительського інституту.

З Глухівським учительським педінститутом пов'язали свою життєву дорогу російський письменник Ф. Шкапа, білоруський поет, перекладач і публіцист Я. Журба, майбутній доктор філологічних наук, професор П. Расторгуєв, професор С. Дейнеко, відомий учений-археолог, етнограф, педагог і краєзнавець І. Абрамов. Серед відомих випускників інституту – Євген Семенович Вировий. Навчався він у Глухівському учительському інституті з 1905 по 1908 роки. У студентські роки був активним членом українського гуртка, дописувачем газет «Громадська думка», «Рада», був делегатом Трудового конгресу в Києві (1919 р.), засновником «Катеринославського українського видавництва», відомим у світі філателістом, пропагандистом української духовності й культури в Європі та США.

Жага до знань привела у стіни Глухівського учительського інституту майбутнього педагога і мовознавця М. Христенка. В інституті він вчився з 1907 по 1910 роки. Для українських шкіл він підготував посібник «Шкільне писання» (1918 р.), що перевидавався багато разів. Було підготовлено і методичні вказівки до нього. Праці М. Христенка вчили правопису, самостійному мисленню, прищеплювали любов до Батьківщини, природи, рідного слова.

В часи української революції Глухівський інститут, здійснюючи підготовку вчителів для вищих початкових училищ, мав внести корективи до навчальної програми з метою реалізації українознавчого компоненту підготовки. У листі до Генерального секретаріату за 22 грудня 1917 р. директор Глухівського інституту К. Ягодовський повідомляв, що: 1) педагогічна рада внесла зміни в навчальний план, і на кожному курсі вихованці мають вивчати 2 години на тиждень українську мову та літературу (разом 6 годин); 2) українську мову та літературу викладає громадський діяч Д. Онацький; 3) при інституті організовано український гурток та хор; 4) щотижня відбуваються засідання українського гуртка, на якому обговорюються реферати з історії та літератури України. Упродовж першого півріччя українським гуртком було організовано два урочистих засідання, присвячені пам'яті М. Лисенка та Б. Грінченка.

Окрім української мови та літератури, у цей час у Глухівському педагогічному інституті В. Федоренко викладав історію України та історію української культури.

У серпні 1917 року учительський інститут був реорганізований на педагогічний із трьома відділами: літературно-історичним, фізико-математичним і природничо-географічним.

Таким чином, Глухівський інститут у процесі свого становлення поступово перетворився із провінційного закладу на визнаний осередок із підготовки кваліфікованих педагогічних кадрів.

5.2. Розвиток Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка

Історія розвитку Сумського педагогічного університету як соціального інституту ввібрала в себе особливості підготовки майбутнього вчителя і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації за відповідних суспільних умов. Своєрідним осередком вищої освіти в Сумах можна вважати Сумський народний університет, що діяв у 1917–1918 роках за часів національного державотворення. Тоді за участі членів Товариства «Просвіта» імені Т. Шевченка читалися лекції (зокрема, українознавчого й педагогічного змісту), спрямовані на розвиток громадянської і національної свідомості, творчої самодіяльності слухачів.

У розвідках деяких вчених йдеться про відкриття у 1918 році Сумського педагогічного інституту за підтримки уряду гетьмана П. Скоропадського, проте брак документальних матеріалів не дозволяє стверджувати про реалізацію цього задуму сумських просвітян. Після проведення радянськими органами масової кампанії ідеологічної пропаганди серед «шкрабів» (шкільних робітників) у Сумах відкрито вищі педагогічні курси (1924 р.), з часом реорганізовані на Сумський педагогічний технікум (1925 р.), Сумський інститут соціального виховання (1930 р.) та Сумський державний педагогічний інститут (1933 р.). При цьому якщо Сумський інститут соціального виховання мав чотири відділення (соціально-економічне, агробіологічне, мовно-літературне, техніко-математичне), то з реорганізацією на педагогічний інститут було відкрито чотири факультети: історичний, природознавчий, мовно-літературний (українське і російське відділення), фізико-математичний (фізичне і математичне відділення). Вечірнє й заочне відділення призначалися

передусім для вчителів, які здобували вищу освіту без відриву від виробництва. Підготовка абітурієнтів здійснювалася на базі низки робітфаків.

Після проведення реструктуризації системи педагогічної освіти 1935 р. у складі Сумського державного педагогічного інституту функціонували фізико-математичний і природознавчий факультети. Проте невдовзі роботу історичного (1938 р.) і мовно-літературного факультетів (1940 р.) у закладі було відновлено.

З часом суттєвих змін зазнала організація навчання і виховання студентської молоді. Так, основу освітнього процесу в Сумському педагогічному технікумі становив лекційний метод з елементами комплексного, ланкового, екскурсійного, бригадно-лабораторного. Значна увага приділялася консультаціям та самостійній роботі студентів. Зміст освіти в закладі характеризувався поступовим зростанням значення суспільствознавчого компоненту порівняно з виробничим та професійно-орієнтованим.

Необхідно зазначити, що від початку роботи закладу освітній процес у Сумському педагогічному технікумі здійснювався українською мовою. На вельми високому рівні здійснювалося проведення педагогічної практики. Розвитку творчих здібностей і критичного мислення майбутніх учителів сприяли розробка викладачами авторських програм, використання зарубіжної й вітчизняної літератури, активне залучення молоді до гурткової, клубної, студійної роботи (особливо в галузі українознавства, краєзнавства, мистецтвознавства). Однак, починаючи з 30-х років ХХ століття, посилюлися тенденції до централізації, уніфікації, масовізації, русифікації в системі підготовки майбутніх вчителів. Адміністрація Сумського інституту отримувала догани за недобір студентів на російське відділення та провал кампанії популяризації російської мови.

Згодом педінститут, що раніше виступав суто методичним осередком, отримав право здійснювати наукову роботу, що підтверджувало курс на університетизацію вищої педагогічної освіти. Для цього періоду характерним було зміцнення матеріально-технічної бази закладу, чітке планування академічної та наукової роботи, запровадження єдиних державних навчальних програм і підручників, посилення репродуктивного характеру засвоєння знань, ідеологізації та масовізації освіти. У цей час на заочному відділенні навчалася

значно більше студентів, ніж на стаціонарі. Провідними показниками якості підготовки фахівців, запорукою кар'єрного зростання випускників виступали політична грамотність, громадська активність, здатність до викриття «ворогів народу». Викладачі і студенти зобов'язувалися передусім здійснювати активну громадську роботу, спрямовану на зміцнення радянської влади, участь в індустріалізації, колективізації, атеїстичних кампаніях, ліквідації неграмотності, що відволікало від виконання навчального плану. Оскільки майбутніх учителів готували як фахівців із формування «нової радянської людини» і «борців ідеологічного фронту за перемогу світової пролетарської революції», посилилася тенденція до мілітаризації вищої освіти. Обов'язковою була фізична й військова підготовка викладачів і студентів, що передбачало введення елементів військової педагогіки до курсу різних дисциплін і тематики дипломних робіт, відкриття військових кафедр і таборів під керівництвом помічника директора інституту по військовій і таємній частині.

На кількісних та якісних показниках підготовки фахівців, створенні атмосфери довіри і співробітництва між учасниками освітнього процесу негативним чином позначилася практика систематичних ідеологічних чисток і масових репресій студентсько-викладацького складу. Як повідомляла газета «Більшовицька зброя», у 1933–1935 роках із 40 викладачів закладу було звільнено 29 осіб «класово-ворожих націоналістичних недобитків, що намагаються прищепити студентам буржуазно-націоналістичну ідеологію». Передусім постраждали викладачі гуманітарних дисциплін – Т. Абрамович, П. Арфа, М. Василенко, О. Ведмицький, К. Вишницька, Н. Онацький, Д. Охримович, С. Панченко, І. Рудченко, Г. Самброс, В. Самійленко, К. Симоненко, які розкривали красу української мови, самобутність української мови, історії, освіти, культури, залучаючи студентську молодь до краєзнавчої роботи, етнографічних експедицій, археологічних розкопок, збирання старожитностей, обладнання шкільних краєзнавчих музеїв тощо.

Через активні політичні «чистки» в Сумському державному педагогічному інституті не залишилося жодного професора, гостро відчувався брак кваліфікованих науково-педагогічних кадрів. При цьому студентство засвідчило небайдужість до методів селекції викладацьких кадрів, намагаючись протистояти звільненню з роботи авторитетних наставників, влаштовуючи акції на захист честі і

гідності «національної» лектури та наражаючи себе на небезпеку: таких зухвальців карали вилученням із лав студентства, відшкодуванням стипендій за весь термін навчання, позбавленням виборчих прав та іншими репресивними заходами.

Значних втрат кадрового потенціалу і матеріальних ресурсів зазнав Сумський педагогічний інститут унаслідок Другої світової війни. Так, у 1947 році у науково-педагогічного складі закладу налічувалося тільки 3 кандидати наук і 5 доцентів. У 1957 році успіхи інституту в підготовці педагогічних кадрів відзначено присвоєнням закладу імені видатного земляка, педагога і письменника А. С. Макаренка.

Внаслідок поступового зростання престижу професії вчителя керівництвом педагогічного інституту в 1969 році було прийнято рішення про спорудження академічного містечка по вулиці Роменській, що після реалізації планів у 1973 році суттєво позначилося на кількісних та якісних показниках підготовки фахівців.

Згідно з постановою Міністерства освіти УРСР 1977 року про підсумки республіканського конкурсу педагогічних інститутів, СДПІ імені А. С. Макаренка здобув II місце за кращу організацію навчання, побуту та умов праці колективу. Про розширення спектру підготовки фахівців свідчить поява нових факультетів – англійської мови (1962 р.), згодом перетвореного на факультет іноземних мов, музично-педагогічного (1978 р.), фізичної культури (1980 р.), відновлення історичного факультету (1981 р.), закритого в 30-ті роки. У 1960-х роках загальнонауковий факультет СДПІ імені А. С. Макаренка забезпечував підготовку фахівців непедагогічних спеціальностей (від бібліотекарів до бухгалтерів), проте згодом його було реструктуризовано внаслідок реформ у вищій освіті. У 1998 році 7 факультетів (фізико-математичний, природничо-географічний, історичний, філологічний, музично-педагогічний, факультет іноземних мов, фізичного виховання) та факультет післядипломної освіти здійснювали підготовку за 19 подвійними спеціальностями.

Для активізації профорієнтаційної роботи функціонували підготовчі курси (зокрема в районних центрах Сумської області), а в 1970-х роках серед перших у республіці на базі Сумського педагогічного інституту відкрито факультет майбутнього вчителя (очно-заочне та вечірнє відділення). З метою підготовки майбутніх учителів до організації позакласної роботи в інституті було створено

факультет громадських професій (один із перших в Україні), в межах якого діяли школи піонервожатого, керівника танцювального, драматичного, хорового колективів, літературного гуртків, громадського інструктора, спортивного судді, екскурсовода, інструктора «з нової радянської обрядовості», молодого лектора (з відділами суспільствознавчих, педагогічних і спеціальних наук).

Розвиток у 70-х роках ХХ століття кадрового потенціалу і матеріально-технічної бази закладу позначилося рівні підготовки фахівців, посиленні науково-дослідницької, культурно-виховної і спортивно-масової роботи. Значних успіхів досягли викладачі та студенти в галузі вдосконалення технологій на підприємствах міста і країни. Вчені педагогічного інституту імені А. С. Макаренка виконували важливі наукові розробки на замовлення науково-дослідних інститутів Академії наук республіки та Радянського Союзу. У цей час активізувалося залучення студентства до реалізації науково-дослідних досліджень з перспективами подальшого практичного застосування.

На основі поглиблення співробітництва з провідними закладами вищої освіти країни Сумський державний педагогічний інститут імені А. С. Макаренка перетворився на потужний центр післядипломної освіти педагогічних кадрів, на базі якого проводилися науково-методичні семінари для вчителів міста та області. Інститут надавав шефську допомогу викладачам Лебединського педагогічного училища для підвищення їхнього професійного рівня. На курсах перепідготовки вчителів викладачі давали поради щодо ефективних форм і методів навчання, допомагали складати плани самоосвіти, проводили систематичні консультації, надавали необхідну методичну літературу, забезпечували допомогу здобувачам наукових ступенів.

Упродовж своєї історії Сумський державний педагогічний інститут імені А. С. Макаренка був провідним освітянським, науковим та культурним осередком північно-східної України, викладачі якого координували діяльність низки товариств та об'єднань, таких їх місцевих філіалів, як «Знання», «Спілка письменників України», «Товариство охорони пам'яток історії та культури», Географічне товариство. Успіхи у здійсненні академічної і науково-дослідної роботи уможливили зміну статусу закладу: згідно з рішенням Кабінету Міністрів України, 6 жовтня 1999 року на базі інституту створено Сумський державний педагогічний університет імені

А. С. Макаренка. Метою закладу визнано формування кадрів інтелігенції, які засобами професійно-творчої діяльності сприяють розвитку духовної і матеріальної культури українського народу.

У 2001 році було створено соціально-гуманітарний факультет, що з часом переріс на Інститут педагогіки та психології. У 2004 р. університет став лауреатом рейтингу вищих навчальних закладів України «Софія Київська».

У складі Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка на сучасному етапі функціонують 4 навчально-наукові інститути (інститут фізичної культури; інститут культури і мистецтв; інститут педагогіки і психології, інститут історії та філософії), 3 факультети (природничо-географічний, фізико-математичний факультет; факультет іноземної та слов'янської філології), 40 кафедр, 3 навчально-консультаційні пункти.

Останнім часом значно підвищився рівень науково-педагогічних кадрів університету, передусім за рахунок відкриття спеціалізованих вчених рад із захисту кандидатських і докторських дисертацій, активізації стажування викладачів і студентів в Україні і поза її межами, укладенню десятків договорів із вищими закладами освіти за кордоном. У 2023 р. було розроблено і затверджено нову Стратегію розвитку СумДПУ імені А.С. Макаренка (до 2032 року), що визначає стратегічні орієнтири підвищення ефективності діяльності університету як інноваційного навчально-наукового комплексу Слобожанщини і України в цілому.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Розкрийте особливості становлення Глухівського вчительського інституту.
2. Висвітліть основні етапи розвитку Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.
3. Назвіть відомих вихованців та викладачів вищих педагогічних закладів Сумщини.
4. Проаналізуйте Стратегію розвитку СумДПУ імені А.С. Макаренка до 2032 року.

Список джерел та літератури

- Булава, Л. М., Мащенко, О. М., Ткаченко, А. В. (2018). Історія Полтавського учительського інституту: повертаючись до проблеми. *Витоки педагогічної майстерності*, 22, 49–52.
- Дубасенюк, О. А. (Ред.). (2011). *Професійна педагогічна освіта: компетентнісний підхід*. Житомир: Видавництво ЖДУ імені Івана Франка.
- Задорожна, Л. (1999). *Педагогічні здобутки викладачів Глухівського учительського інституту дореволюційного періоду (1874–1917 рр.)*. Глухів.
- Корж, Л. В. (1999). *Історія становлення та розвитку Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка*. Суми: РВВ СумДПУ.
- Корж-Усенко, Л. В. (2018). *Концептуальні та організаційно-педагогічні засади розвитку освітнього процесу у вищій школі України (1905–1920 рр.)*. Суми: Видавництво СумДПУ імені А. С. Макаренка.
- Крижанівський, В. М. (2017). *Викладачі Глухівського інституту (1874–1924 рр.)*: бібліографічний словник. Глухів, Кропивницький: ФОП Піскова М. А.
- Майборода, В. К. (1992). *Вища педагогічна освіта в Україні : історія, досвід, уроки*. Київ.
- Осташевський, М. Л. (2019). *Макаренківська alma mater*. Суми: Видавництво «Університетська книга».
- Пшенична, Л. В. (Ред.). (2018). *Звіт ректора Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка Лянного Юрія Олеговича – 2018 рік*. Суми: ФОП Цьома С. П.
- Розовик, Д. Ф. (2004). *Національно-культурне будівництво в Україні у 1917–1920 рр.* (дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01). Київ.
- Сисоєва, С. О. (2003). *Нариси з історії розвитку педагогічної думки: навчальний посібник*. Київ: Центр навчальної літератури.
- Стратегія розвитку СумДПУ імені А.С. Макаренка до 2032 року. Нова редакція. Суми. 2023.
https://sspu.edu.ua/images/2023/docs/polozhennia/strategiya_rozvitku_sumdpu_do_2032_62aca.pdf

ПІСЛЯМОВА

Сучасні дослідники попереджають, що реалізація на початку XXI століття ідеї посткласичного Університету, представленої в нових прагматичних моделях (підприємницькій, корпоративній, відкритій, віртуальній, дослідницькій), фактично позбавлених культуротворчих і виховних функцій, загрожує людству гуманітарною та екологічною катастрофою. Наразі актуальним є перетворення вищих шкіл на генераторів інноваційного розвитку регіонального, державного, міжнародного рівнів, що сприяють формуванню креативної відповідальної особистості з вираженими лідерськими якостями, здатністю до самоорганізації, самореалізації, творчої співпраці. Місія сучасного Університету характеризується спрямованістю на формування громадянина держави та світу, підтримки сталого розвитку суспільства, утвердження системи цінностей середнього класу, надання соціальних послуг місцевій громаді. З урахуванням тенденцій до фундаменталізації, гуманізації, комерціалізації, професіоналізації, глокалізації, інтеграції, інтернаціоналізації, транснаціоналізації вищої школи розробляються концепції університету світового класу, здатного реагувати на виклики інформаційного суспільства.

Враховуючи перспективи розбудови України як демократичної правової держави для сучасної вищої школи важливим є оновлення місії, спрямованої на розвиток інноваційно-критичного мислення студентів, реалізацію ідеї неперервної освіти, забезпечення національної та європейської самоідентифікації громадян, формування національної еліти, здатної гідно репрезентувати українську культуру у світовому просторі. В умовах глобалізації освітнього простору гарантом збереження молодим поколінням національної ідентичності виступає Українська держава, що має сприяти залученню академічних громад до процесів націєтворення, примноження культурних надбань. Основу системи вищої освіти України становлять університети, діяльність яких ґрунтується на принципах демократизації, демонополізації, деуніфікації, деполітизації, децентралізації управління, культивуванні прогресивних традицій, збереженні самоврядних засад, автономності, здійсненні цілеспрямованої позанавчальної роботи для розвитку високої моральності, духовності, патріотизму студентської молоді.

Вцілому, докорінні ментальні зміни, що відбуваються в Українській державі та суспільстві у наш час мають багато спільних рис із величною та драматичною добою національної революції, що в умовах війни й економічної кризи, зміни геополітичних і ціннісних орієнтирів, пріоритетів виховання й навчання виявила питомий інноваційний потенціал. Сучасні українські університети початку виступають спадкоємцями започаткованих у 1917–1920 роках традицій національної вищої школи, адже, згідно із чинним законодавством, здійснюють освітній процес державною мовою, поглиблюють українознавчу та краєзнавчу складові змісту освіти, прагнуть реалізувати право академічної автономії, свободи викладання й навчання, розвивати студентське самоврядування, здійснювати громадянське й національно-патріотичне виховання студентської молоді.

ТЕМИ ДЛЯ РЕФЕРАТІВ І ПРЕЗЕНТАЦІЙ

1. Сучасні концепції розвитку університету.
2. Ідея Українського університету: історія і сьогодення.
3. Специфіка університетської субкультури.
4. Взаємодія університетської громади з суспільством.
5. Трансформація місії та функцій університету.
6. Університетські традиції та цінності.
7. Вимоги до сучасного університетського викладача.
8. Провідні університети України та проблема якості освітніх послуг.
9. Державні і приватні університети: історія, сучасність, перспективи.
10. Інтелектуальний туризм українців у Західній Європі.
11. Досвід стажування викладачів у зарубіжних університетах.
12. Сутність та історизм тенденцій університетизації та педагогізації навчально-виховного процесу закладу вищої освіти.
13. Система національного виховання у вищій школі: історія і сьогодення.
14. Острозька академія та її історичне значення.
15. Сутність і зміст діяльності Києво-Могилянської академії.
16. Львівський університет і становлення вищої освіти на Західній Україні.
17. Розвиток класичної університетської освіти на початку ХХ століття.
18. Формування вищої педагогічної освіти в структурі класичних університетів.
19. Становлення вищої жіночої освіти в Україні.
20. Учительські інститути у реформуванні вищої педагогічної освіти періоду Центральної Ради і Директорії УНР (1917–1920 рр.).
21. Еволюція педагогічної парадигми в історії вищої школи України.
22. Становлення суб'єкт-суб'єктних відносин «викладач-студент» у вищій школі України.
23. Становлення університетської освіти в Україні.
24. Професійно-педагогічна підготовка вчителя у вищих навчальних закладах України (XIX – початку ХХ ст.).
25. Феномен вищої жіночої освіти в Україні (1878–1920 рр.).

26. Тенденції та особливості розвитку вищої освіти в Українській державі 1917–1920 рр.

27. Тенденції та особливості розвитку вищої освіти в Україні в радянський період.

28. Адаптація вищої школи України до європейського простору вищої освіти: проблеми і перспективи.

29. Право автономії вищого навчального закладу: досвід, реалії, перспективи.

30. Регіональний компонент освіти у вищій школі України.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- Алексюк, А. М. (1998). *Педагогіка вищої освіти України: Історія. Теорія*. Київ: Либідь.
- Антонова, О. Є. (2014). Історія університетської освіти : виникнення, становлення, розвиток. *Історико-педагогічний альманах*, 2, 7–17.
- Антонович, К. (1973). *З моїх споминів* (Ч. 3). Вінніпег.
- Бабишин, С. А. (1973). *Школа та освіта Давньої Русі*. Київ.
- Багалей, Д. И., Сумцов, Н. Ф., Бузескул, В. П. *Краткий очерк истории Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905)*. Харьков.
- Бенера, В. Є. (2011). *Самостійна робота студентів у вищій школі України: історичні трансформації (друга половина ХІХ – кінець ХХ ст.)*. Рівне.
- Бенера, В. Є. (2013). Ретродосвід підготовки наукових кадрів у вищих закладах освіти: ІІ пол. ХІХ – поч. ХХ ст. *Науковий вісник Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту ім. Тараса Шевченка. Серія: Педагогіка*, 1, 3–18.
- Березівська, Л. (2015). Боротьба вітчизняних громадських організацій за національну школу в імперську добу (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). *Рідна мова*, 40, 41–46.
- Білан, Л. Л., Білан, С. О. (2011). *Система підготовки фахівців-аграрників в Україні (ХІХ – початок ХХ ст.)*. Київ.
- Булава, Л. М., Мащенко, О. М., Ткаченко, А. В. (2018). Історія Полтавського учительського інституту: повертаючись до проблеми. *Витоки педагогічної майстерності*, 22, 49–52.
- Вакарчук, І. О. (Гол. вид. ради). (2011). *Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка* (Т. 1–2). Львів: ЛНУ імені І. Франка.
- Важинський, І. П. (2002). *Становлення та розвиток педагогічної освіти в Центральній та Східній Україні (1802–1866 рр.)* (дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01). Полтава.
- Ващенко, Г. (1955). До історії національних рухів у Полтаві і на Полтавщині в 1917–1924 рр. Спогади. *Визвольний шлях*, 5, 75–80.
- Владимирский-Буданов, М. Ф. (1884). *История императорского университета Св. Владимира в царствование Императора Николая Павловича*. Киев.

- Віднянський, С. В. (1994). *Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921–1945 рр.)*. Київ.
- Вовк, Л. П. (1997). *Громадсько-педагогічне сподвижництво в Україні: Етапи і особливості*. Київ: Тов. «Міжнар. фін. агенція».
- Герасименко, М. В. (2005). *Підготовка старшинських кадрів в українських національних державних утвореннях (березень 1917 – листопад 1920 рр.)* (автореф. ... дис. канд. іст. наук: 20.02.22). Київ.
- Герцюк, Д. (2014). Товариство українських наукових викладів імені Петра Могили у Львові: історико-педагогічні аспекти діяльності (1908–1939 рр.). *PRACE NAUKOWE Akademii i im. Jana Długosza w Częstochowie. Pedagogika, XXIII*, 367–377.
- Гомотюк, О. Є. (2007). *Становлення і розвиток наукових засад українознавства (90-ті рр. XIX – перша третина XX ст.)* (дис. ... д-ра іст. наук: 09.00.12). Київ.
- Гончаренко, С. (1997). *Український педагогічний словник*. Київ: Либідь.
- Грачотті, С. (1993). Спадок Ренесансу в українському бароко. *Українське бароко: матеріали I конгресу Міжнародної асоціації україністів*. Київ, 3–11.
- Грушевський, М. (1911). Апостолові праці. У *Спогади про Івана Франка*. Львів: Каменяр.
- Грушевський, М. С. (1992). Автобіографія, 1906. У *Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського* (сс. 197–213). Київ: Веселка.
- Грушевський, М. (1993). *Історія української літератури* (Т. III). Київ.
- Грушевський, М. С. (2002). Справа українських катедр і наші наукові потреби. У П. Сохань (гол. ред.), *Твори* (Т. 1: Суспільно-політичні твори 1894–1907, сс. 458–484). Львів: Світ.
- Грушевський, М. С. (2005). *Твори* (Т. 3: Серія: Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради березень 1917 р. – квітень 1918 р.)). Львів: Світ.
- Давиденко, Ю. М., Черненко, В. М. (2013). Діяльність польських молодіжних організацій на території Центральної та Східної України у 1917–1918 рр. в умовах падіння самодержавства. *Література та культура Полісся*, 72, 134–145.
- Дашкевич, Я. Р. (1991). Василь Капніст – український політичний діяч. *Український історичний журнал*, 7, 78–82.

- Дем'яненко, Н. М. (1998). *Загальнопедагогічна підготовка вчителя в Україні (XIX – перша третина XX ст.)*: монографія. Київ.
- Дорошенко, Д. (1932). *Історія України 1917–1923 рр.* Ужгород.
- Дорошенко, Н. (1933). Полтавські спомини (1917–20 рр.). У *Календар-альманах «Дніпро» на звичайний рік 1933* (сс. 56–92). Львів.
- Ефименко, Г. Г., Красников, В. М., Новоминский, А. Н. (1978). *Высшая школа Украинской ССР. Успехи, проблемы развития*. Київ.
- Іван Огієнко – творець національної освіти в Україні, фундатор і ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету. У *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта* (сс. 311–320). Кам'янець-Подільський: К-ПНУ.
- Завальнюк, О. М. (2011). *Утворення і діяльність державних українських університетів (1917–1921 рр.)*: монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома.
- Задорожна, Л. (1999). *Педагогічні здобутки викладачів Глухівського учительського інституту дореволюційного періоду (1874–1917 рр.)*. Глухів.
- Закон України «Про вищу освіту». (2014). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>
- Зеленська, Л. Д. (2012). *Учені ради в системі діяльності університетів України XIX століття* (дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01). Харків.
- Зобків, М. (1910). Боротьба о національний характер Львівського університету. У *За український університет у Львові (збірка статей в університетській справі)*. Львів.
- Золотухіна, С. Т., Масич, В. В. (2014). *Діалогове навчання як засіб професійно-педагогічної підготовки майбутніх вчителів: історичний аспект*: монографія. Харків.
- Іванущенко, Г. М. (2007). Дослідник Шевченкової правди. *Сумський історико-архівний журнал*, II–III, 38–44.
- Ісаєвич, Я. (1966). *Братства та їх роль у розвитку української культури XVI–XVIII ст.* Київ.
- Качмар, В. (2004). *Проблема заснування українського університету у Львові на рубежі XIX–XX ст. у контексті національного життя*. URL: http://old.journ.lnu.edu.ua/publications/visnyk26/Statti_Kachmar.htm
- Кобченко, К. А. (2007). *Жіночий університет Святої Ольги: історія Київських вищих жіночих курсів*. Київ: «МП Леся».

- Колпакова, О. В. (1994). Кам'янець-Подільський український університет (1918–1921). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, 3, 20–24.
- Кониский, Г. (1846). *Исторія Русовъ, или Малой Россіи*. Москва. URL: <http://litopys.org.ua/istrus/istrus.htm>
- Конституція України. (1996). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
- Концепція «Нова українська школа». (2016.). URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkola-compressed.pdf>
- Корж, Л. В. (1999). *Історія становлення та розвитку Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка*. Суми.
- Корж-Усенко, Л. В. (2017). Народні університети в Україні як феномен освіти дорослих. *Вісник Львівського університету. Серія педагогічна*, 32, 199–208.
- Корж-Усенко, Л. В. (2018). *Концептуальні та організаційно-педагогічні засади розвитку освітнього процесу у вищій школі України (1905–1920 рр.)*. Суми.
- Корж-Усенко, Л. В. (2019). *Концептуальні та організаційно-педагогічні засади розвитку освітнього процесу у вищій школі України (1905–1920 рр.)* (дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01). Суми.
- Корж-Усенко, Л. В., Сидоренко, О. Л. (2020). *Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики: монографія*. Суми.
- Короткий, В. А., Ульяновський, В. І. (Авт.-упор.). (2000). *Alma-mater: Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917–1920: матеріали, документи, спогади* (Кн. 1: Університет Св. Володимира між двома революціями). Київ.
- Кремень, В. Г. (Ред.). (2008). *Енциклопедія освіти*. Київ: Юрінком Інтер.
- Кремень, В. Г. (2012). Освіта і суспільство в парадигмі синергетичного мислення. *Педагогіка і психологія. Вісник НАПН України*, 2 (75), 5–10.
- Крижанівський, В. М. (2017). *Викладачі Глухівського інституту (1874–1924 рр.): біобібліографічний словник*. Глухів, Кропивницький: ФОП Піскова М. А.
- Курило, Л. Ф. (2007). *Проблеми вітчизняної університетської педагогічної освіти в XIX – на початку XX століття* (дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01). Луганськ.

- Курляк, І. Є. (2000). *Класична освіта на західноукраїнських землях (XIX – перша половина XX століття): Історико-педагогічний аспект*. Тернопіль.
- Кучер, В. І. (2006). *З історії діяльності Українського наукового інституту в Берліні та Українського вільного університету в Мюнхені*. URL: <http://inb.dns.gb.com.ua/2006-1/06kvinib.html>
- Левицька, Н. М. (2012). *Вища гуманітарна освіта (друга половина XIX – початок XX ст.)*: монографія. Київ.
- Лопушанський, І. (2007). Український Вільний Університет (УВУ) як провідний діаспорний навчальний заклад світу. *Вісник Таврійської фундації*, 4. URL: <https://prosvita-ks.co.ua/visnik-tavriyskoyi-fundaciyi-vipusk-4/ivan-lopushinskiy-ukrayinskiy-vilniy-universitet-uvu-yak>
- Мещанінов, О. П. (2005). *Сучасні моделі розвитку університетської освіти в Україні*: монографія. Миколаїв, Київ.
- Мицько, І. З. (1990). *Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636)*. Київ.
- Мокляк, В. О., Пустовіт, Т. П., Супруненко, О. Б. (2016). *Будинок Українського клубу в Полтаві: пам'ятка історії доби національного відродження та Української революції*. Полтава.
- Музичко, О. (2015). *Південна вісь соборності: націєтворчі процеси в Українському Причорномор'ї*. Одеса.
- Наріжний, С. (1930). *Полтавський університет*. Париж.
- Наріжний, С. (1942). *Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами* (Ч. 1). Прага.
- Нічик, В., Литвинов, В., Стратій, Ю. (1991). *Гуманістичні та реформаційні ідеї на Україні (XVI – початок XVII ст.)*. Київ: Наукова думка.
- Осташевський, М. Л. (2019). *Макаренківська alma mater*. Суми: Видавництво «Університетська книга».
- Пелікан, Я. (2008). *Ідея університету: переосмислення*. Київ: Дух і Літера.
- Передерій, І. Г. (2009). *Розбудова національної системи освіти в Україні за доби Центральної Ради: історичний аспект*. Полтава.
- Петлюра, С. (1906). *Зібрання студентів-українців Київського університету. Рада, 30, 19 жовтня, 1–2*.
- Пітов, В. І. (Ред.). (1967). *Вища школа Української РСР за 50 років* (Ч. 1–2). Київ.

- Полонська-Василенко, Н. (2011). *Спогади*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Проект к учреждению Университета Батурина, 1760 год. Писан Гр. Ник. Тепловым для графа Гетмана. (1863). *Чтение в Императорском обществе Истории и Древности Российских при Московском Университете, апрель–июль, 2*.
- Прохоренко, О. (2010). Науково-педагогічна інтелігенція як соціально-професійний прошарок в 1945–1955 рр. У В. М. Даниленко (ред.), *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)* (Ч. 2, сс. 177–208). Київ: Інститут історії України НАН України.
- Пшенична, Л. В. (Ред.). (2018). *Звіт ректора Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка Лянного Юрія Олеговича – 2018 рік*. Суми: ФОП Цьома С. П.
- Різун, В. В., Тимошик, М. С., Конверський, А. Є. (2004). *Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Київ: Наша культура і наука.
- Ріккарді, Г. Б. (2016). *Політика урядів Австро-Угорщини щодо вищих навчальних закладів Східної Галичини: національний аспект (1867–1914 роки)* (дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02) Львів.
- Розовик, Д. Ф. (2004). *Національно-культурне будівництво в Україні у 1917–1920 рр.* (дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01). Київ.
- Ротар, Н. Ю. (1997). Питання організації національної вищої освіти в політиці українських національно-демократичних урядів (1917–1921 рр.). *Питання історії України, 1*, 172–182.
- Рудинський, М. (1918). В справі заснування у Полтаві факультету Педагогічного. *Нова школа, 4*, 1–20.
- Русова, С. (1996). *Мої спомини*. Київ: Україна-Віта.
- Сбруєва, А. А. (Ред.). (2003–2006). Хрестоматія з історії педагогіки (Ч. I–II). Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка.
- Сбруєва, А. А. (2015) Тенденції трансформації місії університету: порівняльно-педагогічний аналіз. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології, 6*, 448–461.
- Стоян, Т. А. (1999). *Університетська освіта в Україні в другій половині XIX ст.* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01). Київ.
- Стратегія розвитку СумДПУ імені А.С. Макаренка до 2032 року. Нова редакція. Суми. 2023. https://sspu.edu.ua/images/2023/docs/polozhennia/strategiya_rozvitku_sumdpu_do_2032_62aca.pdf

- Сумцов, Н. (1910). *Малюнки з життя українського народного слова*. Харків: Друк. «Печат. Діло».
- Сухомлинська, О. В. (2002). Періодизація педагогічної думки в Україні: кроки до нового виміру. У В. Г. Кузь (ред.), *До витоків становлення української педагогічної науки*. Київ: Науковий світ.
- Сухомлинська, О. В. (Ред.). (2005). *Українська педагогіка в персоналіях* (Кн. 1–2): навчальний посібник для студентів ВНЗ. Київ: Либідь.
- Сухомлинська, О. (2007). Історико-педагогічний процес в Україні: регіональний вимір, *Шлях освіти*, 2.
- Сухомлинська, О. (2017). Педагогіка і педагоги в діяльності Всеукраїнської академії наук (до 100-річчя НАН України і 25-річчя НАПН України). *Історико-педагогічний альманах*, 1.
- Терентьева, Н. О. (2016). *Тенденції розвитку університетської освіти в Україні (друга половина XX – початок XXI століття)* (дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01). Київ.
- Українка, Леся. (1978). *Зібрання творів* (Т. 10). Київ: Наукова думка.
- Ульяновський, В. (2007). Національне питання в Університеті Св. Володимира в 1917–1918 роках: спроба відкриття кафедри історії України. *Український археографічний щорічник*, 12, 224–246.
- Ушинский, К. Д. (1948). *Собрание сочинений* (Т. 2: Педагогические статьи (1857–1861)). Москва, Ленинград.
- Хижняк, З., Маньківський, В. (2008). *Історія Києво-Могилянської академії*. Київ: Києво-Могилянська академія.
- Цегельський, Л. (1902). Національна вага університету і консеквенції для ренегатів. *Молода Україна*, 1–3.
- Щербаківський, В. (1994). Український університет у Полтаві. *Київська старовина*, 4, 8–14.
- Ясь, О. В. (2010). Новгород-Сіверський гурток. У В. А. Смолій (Ред.), *Енциклопедія історії України* (Т. 7: Мі-О). Київ.
- Kempa, T. (2006). *Akademia i Drukarnia Ostrogska*. Biały Dunajec, Ostróg: Wyd. «Wołanie z Wołynia».
- Moklak, J. (2014). Walka o uniwersytet ukraiński we Lwowie – kontekst włoski i ołudniowosłowiański (1908–1914). *Українознавство*, 1 (17), 43–46.
- Ridder-Symoens, H. de (Ed.). (1996). *A History of the University in Europe* (Vol. II: Universities in Early Modern Europe). Cambridge University Press.

Навчальне видання

Корж-Усенко Лариса Вікторівна

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ
Навчально-методичний посібник для аспірантів
спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки

Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2023
Свідоцтво ДК № 231 від 02.11.2000 р.

Відповідальна за випуск: **О. Ю. Кудріна**
Комп'ютерний набір і верстка: **Д. В. Мартиненко**

Здано в набір 09.06.2021 р. Підписано до друку 22.06.2021 р.
Формат 60х84/16 Гарн. Times New Roman. Папір офсет. Друк ризогр.
Ум. др. арк. 7,44. Тираж 100 пр. Вид. №19.

Видавництво СумДПУ імені А. С. Макаренка

Адреса редакції та видавця:
вул. Роменська, 87, м. Суми, 40002
СумДПУ імені А. С. Макаренка